
L'anàlisi de dades en recerca qualitativa

PID_00263747

Lucía Sanjuán Núñez

Temps mínim de dedicació recomanat: 5 hores

Lucía Sanjuán Núñez

Primera edició: febrer 2019
© Lucía Sanjuán Núñez
Tots els drets reservats
© d'aquesta edició, FUOC, 2019
Av. Tibidabo, 39-43, 08035 Barcelona
Disseny: Manel Andreu
Realització editorial: Oberta UOC Publishing, SL

Cap part d'aquesta publicació, incloent-hi el disseny general i la coberta, no pot ser copiada, reproduïda, emmagatzemada o transmesa de cap manera ni per cap mitjà, tant si és elèctric com químic, mecànic, òptic, de gravació, de fotocòpia o per altres mètodes, sense l'autorització prèvia per escrit dels titulars del copyright.

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. Principis bàsics de l'anàlisi de dades en recerca qualitativa..	7
1.1. Característiques generals de l'anàlisi de dades en recerca qualitativa	7
1.1.1. Caràcter progressiu i permanent de l'anàlisi	8
1.1.2. Reflexió contextualitzada sobre les dades	10
1.1.3. Un apunt sobre l'anàlisi quantitativa de dades qualitatives	13
1.2. Principals perspectives teòriques per a l'anàlisi de dades qualitatives	13
1.2.1. L'anàlisi substantiva de dades qualitatives	14
1.2.2. L'anàlisi estructural de dades qualitatives	16
1.3. Etapes de l'anàlisi de dades qualitatives	16
1.3.1. Registre i recopilació de les dades	17
1.3.2. Preparació i ordenació del material	19
1.3.3. Codificació, conceptualització i operacionalització	20
1.3.4. Formulació i contrastació d'hipòtesis	24
1.3.5. Formulació de teories	25
1.3.6. Anàlisi de dades (qualitatives) amb suport informàtic	25
1.3.7. Una apunt sobre la relació entre obtenció de dades, anàlisi i presentació de resultats	30
2. Principis bàsics de la valoració de la qualitat de les dades en recerca qualitativa	32
2.1. Criteris de valoració de qualitat per a la recerca qualitativa	32
2.2. Un breu apunt sobre l'ètica en la recerca qualitativa	36
3. L'informe qualitatiu de recerca	45
3.1. Contingut i estructura dels informes qualitatius de recerca	45
3.1.1. Títol	46
3.1.2. Resum (<i>abstract</i>)	47
3.1.3. Introducció	48
3.1.4. Objectius de recerca	49
3.1.5. Hipòtesi	50
3.1.6. Marc teòric	50
3.1.7. Metodologia	53
3.1.8. Presentació de resultats	55

3.1.9. Conclusions	57
3.1.10. Bibliografia	58
3.1.11. Annexos	59
3.2. L'estil de redacció	59
Bibliografia	63

Introducció

Dedicarem aquest últim mòdul de l'assignatura a reflexionar sobre l'anàlisi de dades en la recerca qualitativa.

Començarem repassant els principis bàsics que regeixen l'anàlisi de dades en aquesta metodologia, les principals perspectives teòriques i les diferents etapes de l'anàlisi.

El segon gran apartat d'aquest mòdul està dedicat a fer un breu repàs de les especificitats de la valoració de qualitat de les dades en recerca qualitativa, seguint els criteris diferencials respecte a la quantitativa. En aquest punt també farem una petita reflexió sobre l'ètica en la recerca qualitativa.

L'últim bloc d'aquest mòdul està dedicat a l'informe qualitatiu de recerca: reprendrem algunes qüestions ja tractades en el mòdul 1 respecte als projectes qualitius i ampliarem la informació tractant l'estructura i el contingut general que ha de tenir un informe en aquest enfocament.

Al final d'aquest mòdul trobareu un apartat amb la bibliografia de referència i especialitzada en el tema.

Objectius

La lectura d'aquest mòdul us permetrà:

- 1.** Conèixer les característiques generals de l'anàlisi de dades en metodologia qualitativa de recerca.
- 2.** Conèixer les diferents etapes que engloba l'anàlisi de dades en una recerca qualitativa.
- 3.** Conèixer els principis bàsics de l'avaluació de la qualitat de les dades en recerca qualitativa.
- 4.** Conèixer l'estructura i contingut d'un informe qualitatiu de recerca.
- 5.** Conèixer alguns aspectes bàsics relatius a la redacció d'informes qualitatius.

1. Principis bàsics de l'anàlisi de dades en recerca qualitativa

Si pensem en les tècniques descrites en els mòduls anteriors, ens serà fàcil reconèixer que, en recerques qualitatives, el volum de dades procedents de diaris de camp, transcripcions d'entrevistes, material documental, etc. pot ser realment imponent. Analitzar aquestes dades és un procés complex, laboriós, dinàmic i creatiu en el qual l'investigador tracta d'utilitzar-les per a arribar a una comprensió profunda de la realitat (Taylor i Bogdan, 1987).

Es tracta –ja no sembla necessari insistir-hi– d'un procés que ha de ser rigorós i sistemàtic, en el qual les dades han d'estar sotmeses a una contrastació contínua que en posi a prova l'adequació a la realitat o, en altres paraules, la confiabilitat.

1.1. Característiques generals de l'anàlisi de dades en recerca qualitativa

Analitzar dades sempre implica reflexionar-hi, independentment de l'enfocament metodològic d'una recerca. Ara bé, per les mateixes característiques de les dades qualitatives, el procés d'anàlisi implica diferències respecte al que es fa en enfocaments qualitatiu. El caràcter no estructurat de les dades, la reflexió contínua sobre aquestes, la intencionalitat del mostreig o l'absència de procediments algebraics poden fàcilment (i de manera simplista) fer pensar que els resultats de l'anàlisi o les conclusions sobre les dades apareixen gairebé màgicament o són el resultat de la inspiració o improvisació dels investigadors. El fet que, a més i molt sovint, en els informes de recerca no es recullin de manera explícita i detallada els procediments seguits per a l'anàlisi (i fins i tot l'obtenció) de les dades, contribueix a aquest halo d'improvisació i a les consegüents crítiques de falta de científicitat. Crítiques i problemes que se solucionarien fent explícites les estratègies metodològiques i els posicionaments teòrics dels investigadors. Compartim les paraules de Verd i Lozares (2016), encara que, a diferència d'aquests autors, sí que considerem que es tracta d'una actitud imprescindible:

«[...] el reto actual del análisis cualitativo es hacer más transparente el modo en que el análisis se desarrolla en el seno de una investigación cualitativa. No es un imperativo insoslayable, pero sí resulta recomendable por tres motivos: 1) permite compartir y comunicar mejor el proceso de reflexión desarrollado por la persona investigadora; 2) hace visible la fundamentación empírica (los patrones han inspirado la reflexión teórica) a los receptores y lectores de la investigación, lo cual contribuye y facilita el debate en torno a los hallazgos presentados; y 3) facilita también la discusión en torno a los métodos de los que dependen tales hallazgos lo cual permite identificar su posible impronta sobre ellos» (Verd i Lozares, 2016, pàg. 295-296).

Repassem, a continuació, les principals característiques de l'anàlisi de les dades en metodologia qualitativa.

1.1.1. Caràcter progressiu i permanent de l'anàlisi

Com ja hem comentat reiteradament, potser la característica més definitiva de l'anàlisi de dades qualitatives és el fet que no es fa al final de la presa d'aquestes, com passa habitualment en els dissenys de caire quantitatiu, sinó que ja es comença des de les primeres etapes de la recerca (Rubin i Rubin, 1995; Taylor i Bogdan, 1987; Valles, 2002). Aquestes paraules de Taylor i Bogdan (1987) ens ho recorden:

«Quizás sea engañoso dedicar un capítulo separado al trabajo con los datos, puesto que el análisis de los datos es un proceso en continuo progreso en la investigación cualitativa. La recolección y el análisis de los datos van de la mano. A lo largo de la observación participante, las entrevistas en profundidad y otras investigaciones cualitativas, los investigadores siguen la pista de los temas emergentes, leen sus notas de campo o transcripciones y desarrollan conceptos y proposiciones para comenzar a dar sentido a sus datos. A medida que su estudio avanza, comienzan a enfocar los intereses de su investigación, formular preguntas directivas, controlar las historias de los informantes y seguir los filones e intuiciones. En muchos estudios los investigadores se abstienen de seleccionar escenarios, personas o documentos adicionales para su estudio hasta que han realizado algún análisis inicial de los datos. Esto es necesario tanto en la estrategia del muestreo teórico de la teoría fundamentada, como en la búsqueda de casos negativos de la inducción analítica» (Taylor i Bogdan, 1987, p. 158, les cursives són seves).

Nota

Autors com Valles (1997, pp. 100-101) neguen que aquesta anàlisi progressiva es doni en exclusiva en la recerca qualitativa i també la reclamen, si més no a cert nivell, en alguns recerques quantitatives.

En els primers moments, fins i tot durant el disseny de la recerca, en fer-se les primeres preguntes sobre la realitat que es vol investigar, en buscar les primeres dades generals (context, població), en dur a terme la selecció de llocs, dates i escenaris per a la recerca i recopilar la informació bibliogràfica bàsica, l'investigador ja va fent una anàlisi preliminar de les dades disponibles i va formulant (o agafant d'altres) hipòtesis sobre la realitat que es disposa a investigar. És a dir, comença a *analitzar* la realitat des del mateix començament de la formulació del problema i el disseny preliminar de la recerca. Aquestes paraules, extretes del diari de camp de García Jorba (2000) sobre els inicis del seu treball amb testimonis de Jehová a Barcelona, ho mostren clarament:

«Por cuanto se refiere al ámbito de acción hacia el exterior, destaco el análisis de las técnicas de proselitismo y el estudio del sujeto contactado, a saber, cuando todavía no es Testigo. Me interesa particularmente el primer contacto, la forma en que se establece la relación, cómo se selecciona a los potenciales conversos ¿los Testigos no detienen a todo el mundo en la calle; a mí me han parado, a lo sumo, en cuatro o cinco ocasiones, y eso que he pasado muchas veces a su lado? cómo se argumenta, cómo superan o aprovechan la actitud del contactado, qué papel se otorga a la asistencia al Salón del Reino, qué importancia se concede al estímulo comunitario, a la dimensión emocional de la relación. Tengo para mí que existe una adecuación de la argumentación a los intereses que pueda presentar el contactado, pero ¿excluye eso la existencia de puntos fijos de la argumentación? ¿Las pautas de contacto están estandarizadas? ¿Hasta qué punto pueden llegar a ser flexibles? Son muchas preguntas. Puede ser algo bueno. Ahora recuerdo las palabras de alguien, que dijo que buena parte del éxito de una investigación residía en saber hacer las preguntas adecuadas.

Respecto al sujeto contactado, me parece necesario conocer su historia y situación personales, considerando tanto los rasgos socio-económico-culturales de origen y las vicisitudes por las que pasa en el momento en el que se produce el primer contacto, como el contenido de su reacción. ¿Qué factores condicionan esa reacción? ¿Cómo evoluciona la actitud? ¿En qué sentido? Es posible que haya contactados que pasen de un interés original a un desinterés, y a la inversa, o que exista un mantenimiento de actitudes. Eso llevaría a cuatro perfiles ideales, la mitad de los cuales conducirían, en el mejor de los ca-

sos, a la conversión. Si eso es así, es mucho esfuerzo para muy poco converso. Pero tal vez si se les compara con otros grupos, sean particularmente eficientes. Considero necesario averiguar las transformaciones que se producen en la lectura que realiza el contactado de su vida anterior conforme se suceden fases diferentes de relación con la secta, y cómo transforma, paralelamente, su vida» (García Jorba, 2000, pàg. 57-58).

També en les etapes inicials, quan fa una revisió bibliogràfica intensa i a mesura que avancen les seves lectures, l'investigador analitza les dades que va obtenint (pensa fins a quin punt s'ajusten a l'esperable en el seu context, com podria implementar tècniques per a recollir-les o contrastar-les, etc.). En paraules de Verd i Lozares (2016):

«De nuevo es importante destacar que en la investigación cualitativa los límites entre las diferentes fases son mucho más borrosos que en la investigación cuantitativa, y posiblemente las operaciones de análisis son las que más entrecruzadas se encuentran con el resto de las fases. Tanto Silverman (2013) como Wolcott (2009) insisten en que nunca es pronto para empezar con el análisis. De hecho, para este segundo autor, 'escribir es pensar' (2008, p. 18), por lo tanto advierte que cuanto antes nos sentemos a escribir sobre los datos, antes nos haremos una idea de los argumentos principales que se utilizarán en la investigación y de los resultados finales en que esta puede desembocar» (Verd i Lozares, 2016, pàg. 79).

El procés continua durant la construcció de cadascun dels instruments concrets per a l'aplicació de les tècniques i durant la implementació de cadascuna d'aquestes. Per exemple, durant l'observació participant l'investigador interpreta la realitat que observa, formula i reformula hipòtesis, es planteja interrogants, modifica l'aplicació de la tècnica a partir del que va interpretant...; en redactar el diari o les notes de camp, l'observador participant ja fa interpretacions de les dades, pren notes amb rellevància per a l'anàlisi final, formula hipòtesis, comença les tasques de codificació que es completaran posteriorment... García Jorba (2000) ho expressa així:

«Aunque existe la tendencia a diferenciar de manera secuencial –y estocástica– las actividades de descripción y análisis, se trata de un orden procedimental que no suele coincidir con la forma de actuar cuando se investiga. Toda descripción lleva en sí el germen de su análisis, o cuando menos de su interpretación potencial. En ocasiones, surgen ideas, esbozos de hipótesis, posibilidades a explorar, mientras se desarrollan las notas tomadas durante el día. Las ideas aparecen en la medida en que se actúa reflexivamente. Esperar la *iluminación* es arriesgado. Es más conveniente trabajar, y avanzar posibilidades de lectura del material conforme se registra. Concebir el diario de campo como un ámbito en el que descripción y reflexión se aúnan permite además superar los condicionamientos formales que exige la redacción de artículos o libros. Es lícito, incluso, considerarlo como un espacio para pensar sobre lo que se lee. Un diario de campo prosigue mientras dura la investigación. Sus posibilidades persisten una vez finalizado el contacto con los/as informantes» (García Jorba, 2000, pàg. 26, les cursives són seves).

Durant la realització de les entrevistes, especialment si són poc estructurades i en profunditat, l'entrevistador també prendrà notes de camp amb impressions sobre el que va veient, que, com ja hem dit, seran valuoses per a l'anàlisi; també elaborarà notes més metodològiques o teòriques, amb valor important quant a la codificació i elaboració d'arbres de categories, la formulació i contrastació d'hipòtesis i el contingut de l'informe. I recollirà no solament les seves pròpies impressions i interpretacions sobre les dades sinó també les dels subjectes, de manera que en intentar comprendre-les i formular preguntes que li ho permetin, en realitat, l'investigador ja està fent una anàlisi de la informació. Recordem que una de les tàctiques per a millorar el flux comunicatiu era

precisament parafrasejar o resumir el que el subjecte havia dit, interpretar-ho (és a dir, en certa mesura, començar a *analitzar-ho*) perquè ho corroborei o demanar aclariments o matisos. Aquesta activitat, respecte a la qual ressaltàvem la necessitat de concentració, habilitat i experiència, ja és una tasca d'anàlisi en si mateixa.

I el mateix fa l'investigador en anotar, al final de l'entrevista, les seves impressions i interpretacions respecte a aquesta i en escoltar l'arxiu sonor o de vídeo per a la transcripció: ja en la primera audició i, amb més deteniment, en cadascuna de les que són necessàries per a la transcripció completa de l'entrevista, l'encarregat de fer-ho interpretarà i analitzarà dades. Recordem també el que s'ha dit sobre la conveniència, per aquest valor analític de la transcripció, que la faci el mateix entrevistador.

Tots aquests exemples ens mostren un element definatori de la recerca qualitativa: l'aplicació de les tècniques és analítica; no es tracta d'una mera recollida de dades. En cada moment de la recollida de les dades, l'investigador en fa una anàlisi que li permet no solament formular i reformular hipòtesis, sinó també orientar el desenvolupament d'aquesta i les altres tècniques i de la recerca en general i esbossar ja des dels primers moments l'estructura i fins i tot certs continguts de l'informe final. Totes aquestes tasques, solem denominar-les *anàlisis preliminars* (Valles, 2002), *temptatives* o *provisionals*, depenent de l'autor. Precedeixen l'anàlisi *intensiva* (la que sol ser el punt de partida en altres enfocaments metodològics), en què es concentraran de manera molt especial els esforços dels investigadors, però que –no podem perdre-ho de vista– té com a base les tasques d'anàlisi preliminars anteriors.

La fase d'anàlisi intensiva se sol fer ja fora del camp, la qual cosa, ja ho sabem, no significa abandonar-lo ni completament ni per sempre, ja que sovint és necessari tornar-hi, si més no puntualment, per ampliar les dades, contrastar-les, validar alguna informació, comprovar els possibles canvis que hagin tingut lloc, etc. Per aquest motiu, sempre és molt aconsellable que aquesta anàlisi intensiva comenci com més aviat millor, per tal d'evitar que passi massa temps i la tornada al camp sigui complicada i les relacions s'hagin *refredat*.

Finalment, en contra del que pugui semblar, el procés de redacció del producte final d'una recerca, sigui en forma d'informe tècnic, tesi de grau, de màster o doctoral, article científic o qualsevol tipus de material digital o multimèdia, també implica una activitat analítica. No és estrany que durant aquest procés sorgeixin nous interrogants, als quals es podrà o no donar resposta, depenent de les dades obtingudes, o es convertiran en línies de continuïtat del projecte.

1.1.2. Reflexió contextualitzada sobre les dades

Tal com diem des del començament d'aquests materials i, en concret, d'aquest mòdul, l'anàlisi de dades qualitatives no és un procés automàtic, estandarditzat i mecanitzat (a l'estil, per exemple, de l'anàlisi estadística de dades quan-

titatives), sinó una activitat de reflexió contínua en la qual l'investigador fa una interpretació constant i analítica de les dades, amb mirada teòrica. Ens ho expliquen Verd i Lozares (2016) en els següents termes:

«El análisis cualitativo no es un procedimiento mecánico o puramente aritmético, en los que a veces parecen convertirse los análisis cuantitativos, sino un acto donde el investigador o investigadora debe poner todo su afán interpretativo, contextualizador y teorizador. Por ello se afirma que la única verdadera herramienta en el análisis cualitativo es el cerebro humano. El resto son simplemente ayudas técnicas que permiten desarrollar un razonamiento más objetivable, sistemático y transparente. Por consiguiente, analizar implica siempre impregnar los datos de una lectura teórica, incluso cuando la teoría en la investigación tenga un carácter incipiente o esté en desarrollo, en los casos en que se adopta una dinámica inductiva o abductiva» (Verd i Lozares, 2016, pàg. 293).

Es tracta, doncs, d'una interpretació de les dades holística i contextualitzada. Holística, en el sentit que cada dada s'entén emmarcada en un conjunt, en un tot integrat, constituït pel marc sociocultural, polític, econòmic, etc. en el qual s'adscriu i en el qual adquireix el seu significat complet. No hi ha, com és característic en els enfocaments de caire quantitatiu, una descomposició dels fenòmens socials en variables aïllades sinó una recerca detallada i en profunditat de les relacions i interrelacions de les variables implicades en els fenòmens, que es presenten, a més, de manera dinàmica. I contextualitzada, perquè les dades s'interpreten tenint present en tot moment el context concret (temporal, geogràfic, poblacional, social, cultural, polític...) en el qual s'han generat i en el qual, per tant, s'han d'interpretar.

També és necessari tenir en compte les diferents dimensions de l'anàlisi de textos (que recullen la informació qualitativa). Verd i Lozares (2016) ho expliquen així:

«La necesidad de contextualización del texto en aras de una correcta interpretación es reconocida por la totalidad de analistas cualitativos. El significado de los enunciados casi nunca es evidente, y por lo tanto, la contextualización ayudará a desarrollar una mejor interpretación o a decidirse entre varias interpretaciones posibles. Pero, ¿qué elementos conviene tener en cuenta en esta búsqueda de significados? Posiblemente el planteamiento de Abril (1994, pp. 436-440) ayude a situar esta combinación de elementos que se superponen y que terminan confiriendo sentido a un determinado enunciado. Este autor distingue en una proposición entre 1) el *significado léxico*, que es el que recoge la significación convencional de los monemas, el que podemos encontrar en los diccionarios; 2) el *significado indicial o deíctico*, que es el significado puesto en el contexto del escenario discursivo que rodea la interacción; y 3) el *significado interlocutivo*, que es el que recoge las pretensiones del locutor hacia el interlocutor, el que recoge el valor pragmático de la enunciación» (Verd i Lozares, 2016, p. 303, les cursives són seves).

D'aquesta citació podem concloure que el significat d'un text (que recull una conversa durant una entrevista, la narració d'una escena en observació participant...) va molt més allà del seu significat lèxic, és a dir, va més enllà del significat de les paraules que l'integren, i ha de ser interpretat, per a captar-ne tot el sentit, en el context de l'activitat comunicativa que el va produir i, més àmpliament, en el context sociocultural en el qual es va emetre. En recerca qualitativa ens interessa, per dir-ho d'una manera un xic simplificada, el sig-

nificat del que les persones diuen o fan, en el context social, cultural, històric, polític, etc. en què ho fan i en relació amb la resta de subjectes socials d'aquest context.

La interpretació de dades qualitatives no és, doncs, convé dir-ho una vegada més, improvisada ni fruit de la inspiració artística o momentània, sinó fonamentada en el rigor dels procediments pels quals van ser obtingudes les dades i en el bagatge teòric de l'investigador. Aquest, per tant, ha d'aplicar el que es denomina *reflexivitat*, és a dir, ha de ser conscient *d'on surten* les seves dades: ha de reflexionar sobre els biaixos i també les fortaleces a què indueixen les seves pròpies característiques personals (formació, perspectiva teòrica, habilitats, etc.) i sobre l'impacte que les decisions quant al disseny metodològic de la recerca han tingut sobre les dades, és a dir, com mètodes, tècniques, escenaris, informants, etc., seleccionats han permès accedir (o no i per què i com) a informació, en un context determinat i en un moment determinat.

Per aquest motiu, se sol dir que la reflexió sobre les dades en recerca qualitativa va unida necessàriament i inseparablement a la reflexió sobre l'ús dels mètodes i les tècniques. És d'això que l'investigador ha de ser conscient i d'això que ha d'informar els lectors perquè es puguin formar una opinió sobre les dades i sobre les interpretacions que se'n fan. Verd i Lozares (2016) ho expliquen d'aquesta manera:

«Esta fase [el análisis de datos] se compone de dos etapas fundamentales: la del tratamiento entendido como procesamiento y organización de la información, y la de su interpretación. Estas dos operan siempre vinculadas y recursivamente, por lo que una es imposible sin la otra. De hecho, en la investigación cualitativa más tradicional ambas tareas se consideraban como una sola, puesto que el tratamiento de la información operaba comprensivamente en la mente de la persona investigadora, sin que se produjese un procesamiento explícito de la información más allá de su escrutinio atento e interpretativo. [...] Hoy en día es conveniente separar estas tareas, pero por supuesto el tratamiento de la información no es nunca mecánico, como sucede en los análisis cuantitativos. En la investigación cualitativa este tratamiento se orienta a explicitar la "lectura" de los datos que se ha realizado, y siempre se desarrolla por parte de la persona investigadora; no hay máquina o programa que pueda substituir la interpretación humana» (Verd i Lozares, 2016, p. 78, l'acclariment entre claudàtors és nostre).

En definitiva, analitzar la informació qualitativa és força més que simplement reflexionar sobre les dades obtingudes: és ser capaç d'obtenir-la de manera sistemàtica i rigorosa, preparar-la i ordenar-la per a la seva anàlisi, situar-la en el context del qual s'obté, en el marc de significació de les persones a què es refereix, en el procés pel qual es va obtenir i tenint en compte una sèrie de coneixements teòrics dels investigadors. És, doncs, una interpretació teòrica.

1.1.3. Un apunt sobre l'anàlisi quantitativa de dades qualitatives

Òbviament, és possible fer una anàlisi quantitativa de dades qualitatives. És a dir, és possible aplicar tècniques estadístiques per a l'anàlisi de dades qualitatives (procedents d'entrevistes, per exemple). Ara bé, hem d'alertar contra l'ús inadequat que de vegades es fa de les estratègies estadístiques per a l'anàlisi d'informació qualitativa creient que aquest és l'únic tipus d'anàlisi possible.

Les dades qualitatives poden ser susceptibles d'una anàlisi estadística, però ni molt menys és la millor anàlisi ni, encara menys, l'únic tipus possible. Aquesta reducció a l'anàlisi estadística sol amagar, en realitat, no solament un desconeixement de les possibilitats d'anàlisi qualitativa sinó, en el fons, una falta de comprensió respecte a les potencialitats i significats de les dades qualitatives.

Excepte quan es tracta d'anàlisis lexicogràfiques de grans volums d'informació, limitar l'anàlisi als mesuraments estadístics malgasta la riquesa informativa de les dades i impedeix una veritable anàlisi de significats en el marc dels contextos concrets en els quals s'inscriuen. Aquesta contextualització de significats no sol estar a l'abast de les anàlisis quantitatives.

1.2. Principals perspectives teòriques per a l'anàlisi de dades qualitatives

L'objectiu principal de la recerca qualitativa és, ja ho sabem, aprofundir en el coneixement dels fenòmens objecte d'estudi en el context en el qual es donen i tal com són viscuts i interpretats pels diferents actors que hi intervenen. L'èmfasi en l'anàlisi es posarà, doncs, no en la quantificació *per se*, sinó a mostrar el significat de la realitat.

Les postures dels autors respecte a com fer aquesta anàlisi són, com era previsible, diferents entre si, des de les que defensen una impossibilitat gairebé absoluta de sistematització del procés (de manera que la recerca qualitativa esdevé quelcom més proper a l'art que a la ciència), fins a les que defensen postures més properes als enfocaments quantitativs (que impliquen fins i tot l'externalització del procés d'anàlisi), passant per aquelles, que nosaltres compartim, que sense negar la importància de la creativitat i el valor de la intuïció de l'investigador i sense pretendre, tampoc, fossilitzar l'anàlisi o privar-la de la seva especificitat, defensen la necessitat d'una anàlisi sistemàtica (que no és sinònim d'estandarditzada), que no eludeixi el suport informàtic ni el treball en equip, però que preservi el paper central de l'investigador i mostri la qualitat i confiabilitat de les dades obtingudes.

Sembla obvi començar reconeixent que el tipus d'anàlisi s'ha d'ajustar a les característiques de la recerca, especialment quant a objectius, fonaments teòrics, temps, equip investigador i pressupost, etc. Però hi ha un element central que defineix el tipus d'anàlisi que es farà: la perspectiva teòrica des de la qual treballa l'investigador. No és possible endinsar-nos aquí en profunditat en cadascuna de les diferents disciplines i orientacions teòriques sobre l'anàlisi qualitativa, de tal manera que farem, únicament, un breu resum de les propostes principals, entenent a més que cadascuna d'aquestes té variacions internes.

Verd i Lozares (2016) seguint Spencer i altres (2014) diferencien entre dos grans grups de propostes teòriques. D'una banda, les *anàlisis substantives*, centrades en el que diu el text, entès aquest com un recurs que recull enunciats descriptius de la realitat. D'una altra, les *anàlisis estructurals*, que se centren en el procés de producció del discurs i en l'anàlisi dels textos com a productes socials. Vegem-ho (molt) succintament.

1.2.1. L'anàlisi substantiva de dades qualitatives

Les anàlisis substantives tenen com a eix central la codificació del text i inclouen diversos tipus d'estratègies d'anàlisi, que Verd i Lozares (2016, p. 308) recullen en la següent taula. De tots aquests, nosaltres ens centrarem, fonamentalment, en dos tipus d'anàlisi: l'anàlisi de contingut i el mètode comparatiu constant de la teoria fonamentada.

Taula 1. Classificació de quatre tipus d'anàlisi centrats *en el que diu el text* en funció del paper exercit pel coneixement teòric existent

Mètode comparatiu constant d'orientació glaseriana	Mètode comparatiu constant d'orientació straussiana	Anàlisi de continguts qualitativa (o temàtica)	Anàlisi de continguts quasiestadística
Es desenvolupa una codificació inductiva del material empíric, de manera que es van generant categories fonamentades exclusivament en el material analitzat. Posteriorment, després d'un procés de revisió, comparació i agrupament, es delimiten les categories principals de l'anàlisi. El coneixement teòric existent no ha de ser utilitzat durant el procés de codificació ni influir en el desenvolupament de les categories.	Es desenvolupa una codificació inductiva i abductiva del material empíric, de manera que es van generant categories fonamentades en el material analitzat, però sensibilitzades pel coneixement teòric existent. Posteriorment, després d'un procés de revisió, comparació i agrupament, es delimiten les categories principals de l'anàlisi. Durant tot el procés, s'estableix un diàleg amb el coneixement teòric existent, amb el qual es contrasten interpretativament els resultats de l'anàlisi.	Les categories principals de l'anàlisi s'originen en el coneixement teòric existent, si bé amb diferents graus de rigidesa. El desenvolupament inductiu o abductiu de categories resulta habitual, i també la revisió de les categories inicials, encara que finalment s'hauran d'encaixar en un marc de codificació unitari amb les provinents del marc teòric. Durant tot el procés, s'estableix un diàleg amb el coneixement teòric existent, amb el qual es contrasten interpretativament els resultats de l'anàlisi.	Les categories principals de l'anàlisi s'originen en el coneixement teòric existent, amb un grau de rigidesa elevat, ja que es parteix d'una llista de codis preestablerta. El desenvolupament inductiu o abductiu de categories resulta poc habitual, encara que es poden revisar les categories inicials. Els resultats finals s'obtenen després de la traducció quantitativa de les categories i la seva anàlisi estadística. Aquests resultats es contrasten amb el coneixement teòric existent.

Font: Verd i Lozares (2016, p. 308).

a) Anàlisi de contingut

Es tracta d'una estratègia inspirada en l'anàlisi quantitativa de textos i que permet, com veiem en la taula anterior, enfocaments més o menys estructurats. De manera molt resumida, podem dir que és una estratègia centrada en

Lectures complementàries

A Valles (1997) i Verd i Lozares (2016) teniu els respectius resums de les diferents postures teòriques i els seus antecedents històrics, que prendrem, de manera adaptada, com a base per a l'exposició d'aquest tema.

M. S. Valles (1997). *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid: Síntesis.

J. M. Verd i C. Lozares (2016). *Introducción a la investigación cualitativa. Fases, métodos y técnicas*. Madrid: Síntesis.

la codificació sistemàtica del text utilitzant codis que recullen segments que es consideren significatius. Aquests codis s'agrupen en categories (basades, en un primer moment, en els coneixements teòrics disponibles), que han de definir-se sempre adequadament. Les diferents categories considerades, al seu torn, s'ordenen en sistemes o arbres estructurats, que han d'explicar les relacions entre les categories.

b) Mètode comparatiu constant (teoria fonamentada)

Com sabem, es tracta d'una proposta de Glaser i Strauss (1967) que ha estat matisada al llarg dels anys (Strauss, 1987; Strauss i Corbin, 1990).

La teoria fonamentada aporta una proposta per a l'anàlisi de dades qualitatives i la construcció de teoria a partir de dues estratègies: d'una banda, el mètode comparatiu constant; d'una altra, el mostreig teòric.

«Aunque el término *teoría fundamentada* ha sido el más utilizado durante años para referirse al procedimiento de análisis que se describe en *The Discovery of Grounded Theory* (Glaser y Strauss, 1967), en la propia obra del año 1967 se explica con claridad que el análisis cualitativo que se ha seguido es el método comparativo constante (1967, pp. 21-43 y pp. 101-115). En este sentido el término teoría fundamentada resulta más indicado cuando se utiliza para describir la estrategia metodológica global de una investigación [...], la cual incluye elementos como la lógica del muestreo, el modo en que se obtiene la información y el proceso de retroalimentación entre trabajo de campo y análisis de los datos. La mencionada metonimia es habitual en la investigación social, aunque pensamos que la distinción entre la comparación constante, como método de análisis, y la teoría fundamentada, como estrategia de investigación, es metodológicamente útil y necesaria» (Verd i Lozares, 2016, pàg. 309, les cursives són seves).

La teoria fonamentada posa l'èmfasi en la generació i definició de categories conceptuais i hipòtesis i no solament en la posada a prova i verificació d'aquestes. Aquestes hipòtesis parteixen directament de les dades i no de formulacions *a priori* (procedents de teories preexistents) i han d'explicar les relacions entre aquestes amb la finalitat última de la generació de teoria. Mitjançant el mostreig teòric, sempre simultani a l'anàlisi, l'investigador incorpora casos, situacions, escenaris i informants significatius per a la situació concreta que ajudin a elaborar categories i conceptes.

El mètode comparatiu constant es basa en l'anàlisi intensiva de les dades, i les codifica per a construir conceptes i categories. En la versió més habitual (i menys inductivista) defensada per Strauss i Corbin (1990), englobaria els següents processos (Taylor i Bogdan, 1987; Valles, 1997), que recuperem (de manera força resumida) del que ja expliquem en el mòdul 1 de l'assignatura:

- Recopilació, ordenació i revisió exhaustiva d'informació procedent de les diverses tècniques.
- Codificació temàtica d'aquest material, entenent aquest procés sempre de manera oberta.

- Generació de categories contínua i acompanyada de la definició acurada i sistemàtica de les seves propietats i dimensions.

Aquestes fases correspondrien a dos tipus de codificació, oberta i axial, en la qual les categories es defineixen, es dimensionen i es relacionen entre si.

- Codificació selectiva, que implicaria la reducció al màxim del nombre i la complexitat de les categories, refinant la seva definició i dimensionalització.
- Formulació de teories que recullin adequadament les categories establertes, responnent a les seves propietats i relacions amb altres.

Vegeu també

Us remetem, per a una millor comprensió d'aquest procés, al que expliquem a l'apartat 2 del mòdul «Introducció a la metodologia qualitativa de recerca» de l'assignatura Aproximacions teoricometodològiques en recerca qualitativa.

1.2.2. L'anàlisi estructural de dades qualitatives

Les anàlisis estructurals inclourien diversos enfocaments, entre els quals destaquen l'anàlisi conversacional (interessada en la dinàmica i estructura de les converses), les anàlisis estructuralistes (interessades en les estructures de significat recollides en els discursos), les anàlisis narratives (que entenen la narració com un mitjà per a accedir a la subjectivitat, a l'experiència i identitat dels individus), i l'anàlisi del discurs.

Respecte a l'anàlisi del discurs, direm (molt breument) que es tracta d'un enfocament que, encara que originari de la lingüística, apareix avui en moltes altres disciplines (semiòtica, sociologia, psicologia...), de la qual cosa es desprèn una gran heterogeneïtat interna en els plantejaments. S'interessa per l'anàlisi de diferents tipus de discursos (conversa, relats, lleis, material periodístic...), en sentit ampli, no solament escrit sinó també oral i amb atenció al context en el qual té lloc. Engloba diferents perspectives que s'interessen per l'anàlisi tant micro (d'acord amb les pràctiques discursives i repertoris interpretatius que es donen en la interacció social) com macro (d'acord amb el context social, polític i històric més ampli).

1.3. Etapes de l'anàlisi de dades qualitatives

En el procés d'anàlisi de dades qualitatives es poden diferenciar diverses etapes, encara que, com ja sabem, atès el caràcter progressiu de l'anàlisi i que no es busca l'estandardització pròpia dels enfocaments quantitativs, aquestes no s'han d'entendre com un procés lineal (Rubin i Rubin, 1995; Taylor i Bogdan, 1987; Valles, 2002; Verd i Lozares, 2016). Vegem amb deteniment cadascuna de les etapes.

1.3.1. Registre i recopilació de les dades

Encara que no repetirem aquí el que s'ha dit per a cadascuna de les tècniques, sí que convé almenys fer un breu repàs dels tipus de dades a què donen lloc, si més no per a ser conscients de l'enorme volum de material que es pot generar en el curs d'una recerca qualitativa. A més, es tracta de materials en format divers, però que, en qualsevol cas, és necessari preparar per a la seva anàlisi. García Jorba (2000) ho explica clarament:

«Uno de los rasgos que caracterizan al investigador/a de campo es la multitud de documentos que produce durante su estancia entre la comunidad que estudia. Es un atributo que, unido al carácter individual del trabajo y al aislamiento que rige sus condiciones de producción, genera manifestaciones diversas en la forma de recoger información. Ni todos los/as investigadores escriben un diario de campo, ni todos los que lo hacen están de acuerdo en qué consiste. El diario no es el único tipo de documento que se crea mientras se investiga. La pluralidad de denominaciones existentes para las variantes de documentos de trabajo, y el interés por conferir una cierta precisión a la delimitación de sus características respectivas, estimula el interés de metodólogos/as y estudiosos/as de la historia de las Ciencias Sociales. Se trata de algo más que jugar con las palabras. Se trata de estudiar los datos, la forma en que se obtienen, las estrategias que orientan los primeros pasos en su clasificación. Caracterizar y sistematizar esos materiales permite ofrecer una visión de cómo se investiga, y de cómo se puede llegar a investigar mejor» (García Jorba, 2000, pàg. 18).

Nota

García Jorba (2000) recull una classificació de Sanjek (1990) sobre els diferents tipus de documents que es poden generar i recopilar en una recerca qualitativa.

Pujadas (2004), per la seva banda, insisteix que les característiques de cadascun d'aquests materials poden ser molt diferents:

«El diari de camp és només un dels molts registres en els quals formalitzem i ordenem la informació relacionada amb la investigació en curs. D'altra banda, és un instrument totalment subjectiu, en el qual es barregen el registre de les coses fetes, de les impressions obtingudes, dels estats d'ànim i de les obsessions de l'etnògraf; és a dir, que té molt de diari personal, d'instrument individual d'autocontrol.

La resta de registres formals són, al contrari, documents convencionals i estandarditzats que, especialment en el treball d'equip, han de ser completament intel·ligibles per a tots els seus membres. Entre aquests registres tenim la transcripció d'entrevistes, els resums de les entrevistes informals no enregistrades, els mapes, la cartografia, dibuixos i croquis sobre l'àrea estudiada, les cartes de parentiu i/o genealogies, els registres de xarxes socials, les fotografies i altres tipus d'enregistraments audiovisuals, els informes temàticament focalitzats extrets de l'observació participant, l'agenda amb els telèfons i adreces de contacte, les guies de treball i, finalment, la documentació d'arxiu, hemerogràfica o d'altra procedència» (Pujadas, 2004, pàg. 290).

Disposarem, doncs, per a la seva anàlisi de:

a) Material documental

Es refereix, en primer lloc, a bibliografia científica, divulgativa o oficial (llibres, articles especialitzats, notícies en premsa, estadístiques, etc.) i engloba tant el material original en si mateix com les notes, resums o esquemes que hagi fet l'investigador. A més de fitxes bibliogràfiques més o menys elaborades, també es poden fer anotacions referides de manera més concreta a la recerca, comentant, per exemple, la utilitat o no de les aportacions de l'autor, les possibles aplicacions o limitacions, suggeriments per al disseny de la recerca, per a la

construcció de guions d'entrevista o altres tècniques, etc., i incorporar ja algunes d'aquestes reflexions (de manera resumida o com a citacions literals) al text que constituirà l'informe final.

És recomanable delimitar clarament la fitxa bibliogràfica d'aquestes reflexions del lector (tant les generals com les específicament referides a la recerca en concret), cosa que els programes actuals de gestió bibliogràfica (Mendeley, per exemple) permeten fer de manera ràpida i senzilla.

A més d'aquest material bibliogràfic, ja sabem que és habitual que els investigadors recopilin diferents tipus de material documental complementari (fotografies, vídeos, mapes, etc.), que també es poden ordenar en els gestors bibliogràfics i importar a programari d'anàlisi de text.

b) Diaris i notes de camp

Aquest tipus de material engloba no solament tots els diaris i notes de camp que hàgim recopilat, sinó també qualsevol material addicional, com ara dibuixos, croquis, esquemes, etc. La informació recollida en els diaris inclou, ja ho hem dit, no solament la narració dels esdeveniments i la descripció d'escenaris i persones sinó també els «comentaris de l'observador» amb valuoses interpretacions i anotacions metodològiques.

c) Transcripcions

Inclou, a més de les transcripcions pròpiament dites (d'entrevistes o de grups de discussió), les anotacions manuscrites elaborades abans i després d'aplicar cada tècnica.

Aquesta primera etapa, diguem de recollida o recopilació de dades, no es limita, com podria semblar, a *posar juntes* les dades *en brut* sinó que és necessari vincular-les sempre al context i a la manera en què han estat recollides. És a dir, per a totes les dades sempre ha de quedar clar de quina tècnica procedeixen (si estem davant d'una informació procedent d'entrevistes, d'observació participant, etc.), de quin tipus d'informant (clau o altres), si van sorgir espontàniament o van ser sol·licitades de manera més o menys explícita o fins i tot induïda per l'investigador, en quina etapa de la recerca es van obtenir (ja que el grau de confiança en les dades sol augmentar a mesura que avancen els coneixements), si són dades freqüents, reiteratives o només apareixen aïlladament, etc.

A més, és recomanable elaborar, ja des del principi, diferents tipus de registres. Pujadas (2004, p. 301) recomana elaborar-ne de tres tipus (encara que es refereix específicament a les dades procedents d'entrevistes en profunditat, podem estar d'acord que l'estratègia és adequada per a les dades de les diferents tècniques qualitatives):

Anàlisi de material audiovisual no transcrit

En aquest text ens centrarem en l'anàlisi d'informació escrita, ja sigui procedent de diaris de camp, notes i documents com de transcripcions de material audiovisual.

Si voleu ampliar la informació sobre l'anàlisi de material audiovisual no transcrit, podeu consultar, entre altres: Bauer (2002), Grau (2002), Ruby (1996), Serrano (2008) i Serrano i Zurdo (2012).

- «*Registre temàtic*: s'han d'agrupar els fragments d'entrevista segons una guia en la qual s'agrupen els temes que interessa destacar en cada recerca, com per exemple: família, treball, vida associativa, relacions comunitàries, lleure i tots aquells altres que estiguin directament connectats amb les preguntes específiques d'una recerca. En el cas de les migracions llatinoamericanes: experiència migratòria, grups transnacionals d'interès, dinàmica de les cadenes migratòries, problemes per aconseguir el permís de residència, etc.
- *Registre de persones*: s'han d'ordenar els fragments d'entrevista d'acord amb cada persona que surt esmentada. Això ens permet un control de la qualitat i del volum de la informació de què disposem en cada cas.
- *Registre cronològic*: resulta essencialment útil per a ordenar tota la informació obtinguda en cada sessió d'entrevistes, per tal d'intentar completar les informacions referides a cada període de la vida de la persona entrevistada. Un cop completada la narració, el registre cronològic ens acosta a la versió final que ha de tenir una narració biogràfica publicable» (Pujadas, 2004, pàg. 301, les cursives són seves).

1.3.2. Preparació i ordenació del material

Ja a mesura que el material es va recollint i recopilant, però molt especialment en la fase d'anàlisi més intensiva, el següent pas consisteix a ordenar-lo per a facilitar (per a possibilitar, en realitat) la tasca d'anàlisi.

Com es pot suposar, és una tasca àrdua que necessita temps, organització i paciència. Però, com ja hem comentat, no és una tasca simplement mecànica, sinó que comporta un procés d'anàlisi de la informació.

Aquesta tasca implica seleccionar la informació que s'analitzarà i, en aquest punt, encara que els investigadors qualitius tendim a resistir-nos-hi, és necessari acceptar dues coses. D'una banda, que no tota la informació recopilada és rellevant ni de qualitat, per la qual cosa la que sigui evident que no ho és ha de ser rebutjada. D'una altra, que el volum d'informació ha de ser manejable en el temps de què disposem. És necessari seleccionar, doncs, la informació que, essent rellevant, estem en condicions realistes d'analitzar i separar-la de la que no s'analitzarà en aquest moment (potser sí, encara que tampoc no sempre, que s'analitzarà en un altre moment de la recerca o de la carrera professional). Això implica, per tant, assumir que es deixaran dades *en el tinter*, sobre les quals potser no serà possible tornar, de manera que la reducció del material cal fer-la, sempre, amb criteris teòrics, és a dir, és una reducció intencional, no aleatòria ni estadística. Com podem veure, una vegada més, ja implica un procés d'anàlisi.

Per a fer aquesta tasca de selecció del material Taylor i Bogdan (1987) ens fan algunes recomanacions:

- És imprescindible fer una lectura i relectura atenta, intensiva i continuada de les dades, a mesura que es van obtenint, fins que aconseguim familiaritzar-nos-hi molt, tant globalment com en particular. Això significa, en la pràctica, molt més que una simple lectura: implica veure (i pensar) les dades des de diferents punts de vista, reflexionar-hi, intentar entendre-les, dimensionar-les, organitzar-les mentalment, i ja des dels primers moments

buscar temes i subtemes, conceptes, categories i relacions. Totes les idees i reflexions que sorgeixin, els conceptes que ens suggereixin, les possibles relacions entre variables, etc. cal registrar-los sempre. Es podria dir que l'objectiu és un coneixement exhaustiu de les dades que permeti, d'una banda, una elevada familiarització amb aquestes i, d'una altra, començar a trobar un sentit teòric o, si més no al començament, un cert fil (teòric) conductor.

- És important, a mesura que es llegeix, elaborar categories i llistes de categories o esquemes temptatius, que seran el punt de partida per al posterior procés de codificació. Els conceptes es poden agafar directament del vocabulari o explicacions dels informants o poden sorgir de la reflexió sobre les dades que faci l'investigador o dels seus coneixements a partir de la revisió de bibliografia.
- Ja en els moments inicials, qualsevol observador pot comprovar que les dades no són inconnexes, de manera que es poden establir relacions i agrupacions. Els conceptes i categories que anem elaborant a partir de les dades es relacionaran entre si i ens conduiran a l'elaboració de proposicions i hipòtesis.
- Aquesta reflexió també implica el qüestionament de les mateixes dades. Així, és necessari tenir present la procedència de cadascuna en concret (les condicions d'obtenció, la tècnica de la qual procedeixen...) i la influència de l'investigador en la seva obtenció i anàlisi.
- Molts autors també recomanen sol·licitar a algun col·lega que revisi les nostres dades, ja que una mirada aliena pot suggerir perspectives que hagin passat desapercebudes a l'investigador.

1.3.3. Codificació, conceptualització i operacionalització

La codificació del material i elaboració formal posterior de conceptes i categories a partir de les dades codificades és el procés central de l'anàlisi de les dades qualitatives.

La **codificació** és el procés pel qual l'investigador agrupa, de manera progressiva i analítica, les dades de què disposa en conjunts dotats de significat, que permeten la descripció dels processos que s'estudien. Per a dur-la a terme, Taylor i Bogdan (1987) recomanen:

a) Definir categories de codificació

L'elaboració de categories de codificació dotades d'un significat precís és un procés que va de les dades als temes i dels temes a les dades: l'investigador agrupa les diferents dades de què disposa pensant en categories que les englo-

Nota

Com ja podeu suposar amb els coneixements adquirits en els mòduls anteriors, hi ha diferències, sovint significatives, per a fer els següents passos en funció dels diferents paradigmes teòrics. Aquí no podem entrar detingudament en cadascun, de manera que us n'ofereim una guia genèrica, utilitzada habitualment en la majoria de les recerques qualitatives.

bin i, a l'inrevés, elabora una llista de temes, idees o conceptes pensant en el tipus de dades que abastarien. Es tracta, com podeu comprovar, d'un procés que ja s'haurà començat en l'etapa de preparació del material i, en realitat, des del començament mateix de la recerca.

És preferible començar definint categories àmplies i comprensives i, progressivament, anar agrupant-les i reduint-les, de manera que sempre es pugui tornar enrere sense perdre informació.

Com sembla lògic, no és un procés ràpid ni que es pugui fer de cop, sinó que és necessari reelaborar la llista diverses vegades, per a refinar-la, eliminant dades duplicades, dades que se superposen, llacunes, indefinicions... No hi ha, com es pot suposar, un nombre de categories prefixat, sinó que el nombre final dependrà de la complexitat de l'objecte d'estudi i, també, de la profunditat de l'anàlisi.

Una vegada elaborada una llista de categories, és important assignar a cadascuna una *etiqueta* o *codi* que en faciliti una identificació ràpida i alleugereixi el procés de codificació. Aquests són les etiquetes que s'utilitzaran en els programes informàtics especialitzats en anàlisi de dades qualitatives.

b) Codificar les dades

Una vegada elaborades, almenys temptativament, les categories, el següent pas és intentar codificar les dades de què es disposa (transcripcions, diaris...) assignant-hi una (o més d'una) de les categories que s'han elaborat. Així es podrà comprovar si aquestes s'ajusten o no a les dades, afegir-ne de noves, eliminar-ne o redefinir-ne altres... Es tracta, hi insistim una vegada més, que sigui el nostre sistema de codificació el que s'ajusti a les dades i no a l'inrevés.

Aquest procés s'ha simplificat molt gràcies a diferents programes informàtics especialitzats, encara que alguns autors prefereixen continuar-ho fent manualment, si més no en les primeres etapes de l'anàlisi, cosa que, encara que sens dubte resulta més treballosa i consumeix molt més temps, permet, com a contrapartida, continuar la familiarització exhaustiva amb les dades.

Una vegada codificat tot el material és necessari reunir les dades recollides per a cada codi. De nou, es tracta d'una tasca senzilla amb els nous programes informàtics, encara que, per descomptat, també es pot *fer a mà*.

Els programes informàtics especialitzats també permeten fer, de manera ràpida i senzilla, *informes de codificació*, en els quals l'investigador pot veure de quines dades disposa per a formar cada categoria. Aquestes agrupacions o informes també permeten utilitzar fragments literals dels diaris de camp o de transcripcions per a il·lustrar les definicions de cada categoria.

Verd i Lozares (2016) prenen el següent exemple d'una recerca sobre seguretat i salut laboral a Catalunya (Verd i Rodríguez-Soler, 2012), que ens permetrà visualitzar millor el que estem explicant:

Figura 1.

<p>A: Sí, pero la normativa ¿qué dice? La normativa de prevención de riesgos, ¿qué dice? Tienes que tener la evaluación de riesgos, sí que habla del plan de prevención, pero no lo deja como un sistema de gestión en sí, es una cosa un poco más... ¿vale? Te habla de formación, información al trabajador. Sí, pero vamos a orientarlo un poco más a un sistema de gestión, ¿no? Como un poco la... un poco más. No sé, de alguna forma obligar a que... de alguna forma a tener un técnico que les explique tal...</p>	<p>Normativa en Seguridad y Salud Laboral (SSL)</p>
<p>B: Sí, pero ahora has dicho la palabra: obligar. Porque si no viene por obligación, la voluntad de las empresas a actuar...</p>	<p>Voluntad de las empresas</p>
<p>A: Si, al final es tener...</p>	
<p>B: ...las hay, por suerte las hay, pero en empresas medianas y pequeñas y en el entorno económico que estamos, que luchan por la supervivencia, que recortan beneficios sociales, que recortan otro tipo de partidas de la empresa, el tema de... Al propio trabajador, si le preguntas qué prefiere, si trabajar en una silla más cómoda o tener mayor seguridad de que no le van a despedir... muy pocos te van a decir que quieren una silla cómoda.</p>	<p>Valoración de la SSL en contexto de inseguridad laboral</p>

Font: Verd i Lozares (2016, p. 324).

c) Redefinir les categories i reassignar les dades

Després de les primeres codificacions, molt sovint ens adonarem que hi ha dades que semblen *no encaixar*, que no són assignables a cap categoria tal com les tenim definides o que semblen posar-les en qüestió. És el moment, doncs, de reconsiderar tant les mateixes dades com les categories elaborades.

Quant a les dades, caldrà corroborar-ne la confiabilitat comprovant-ne l'origen (lectures, entrevistes, observació, reflexions...), condicions d'obtenció (el nombre de vegades que sorgeixen, l'informant que les va proporcionar i les circumstàncies en les quals ho va fer, les persones que estaven presents i hi podrien haver influït...) i el grau d'influència del mateix investigador (si la dada va sorgir espontàniament o va ser induïda, bé inconscientment, bé per una pregunta directa; si, d'alguna manera, està influenciada per les nostres concepcions o ideologia...).

Exemple

Així, per exemple, podríem dubtar de la confiabilitat d'una dada induïda per una pregunta directa de l'observador en el context d'una observació participant en què en l'escenari hi ha presents persones que poden fer que es respongui de manera diferent de com es faria en altres circumstàncies. També podem posar en dubte alguna dada que surt només

de manera puntual o que procedeix exclusivament d'un únic informant, encara que sigui clau.

Quant a les categories, haurem de comprovar incoherències, duplicitats, superposicions, etc. i valorar la pertinència de la seva redefinició i la creació d'altres de noves. També, en ocasions, ens haurem de plantejar tornar al camp per aclarir la situació. En tot cas, mai (mai, mai) és acceptable forçar l'encaix de les dades en les categories ni *estirar-les* perquè les englobin.

Aquest procés també ens serveix per a comprovar, encara que ja ho sabéssim, que molt sovint el volum de dades que es recull en una recerca qualitativa excedeix no solament les possibilitats realistes d'anàlisi sinó també els objectius de la recerca. Reservarem aquestes dades *sobrants* per a futures recerques.

D'altra banda, és necessari aclarir que les categories elaborades han de ser:

- **Exhaustives:** és a dir, les categories establertes per l'investigador han de ser capaces de recollir la totalitat de les dades de què disposa.
- **Exclusives:** és a dir, les categories han de ser mútuament excloents o, en altres paraules, han de permetre l'adscripció de cada conjunt de dades codificades a una de les categories i només a una.
- **Pertinents:** com és lògic, les categories han de ser adequades per a tractar el tema.
- **Ben definides:** la definició de cada categoria ha de ser precisa, clara i sense ambigüitats, de manera que l'investigador i, qualsevol altre, ha de tenir clara l'assignació d'informació a cada categoria.

d) Refinar l'anàlisi

Com dèiem, una codificació exhaustiva i completa ens permet tenir una visió global de les dades de què es disposa, de manera que és possible veure de quins temes tenim informació suficient per a elaborar i contrastar les hipòtesis formulades i de quins és necessari recaptar més informació. També cal tenir l'honestedat intel·lectual de prestar atenció al que s'anomenen *casos negatius*, aquells que, com dèiem abans, no encaixen en les nostres categories o les qüestionen, els que fan que les nostres hipòtesis no resisteixin la contrastació. Aquestes dades sovint són les que milloren la nostra comprensió dels fenòmens, ens obliguen a refinar la nostra anàlisi, a elaborar categories més precises i hipòtesis que s'ajustin millor a la realitat complexa de la vida social.

Continuant amb el procés de definició de categories, cal dir que aquestes sempre han d'estar explicades de manera clara i precisa. A aquest procés l'anomenem **conceptualització**. És necessari especificar clarament quins són els criteris d'inclusió i exclusió d'informació en cada categoria i els límits amb altres categories. Per a completar la definició i que pugui quedar completament

clara als possibles lectors, és molt recomanable que cada categoria s'il·lustri amb exemples presos directament de les dades de camp. Les categories, ben definides i presentades, són, a més, una manera de fer explícita l'orientació de l'investigador, la manera en la qual ha desenvolupat la recerca, obtingut i interpretat les dades.

Després del procés de conceptualització de conceptes o, millor dit, al mateix temps que aquest es va duent a terme, és necessari no solament definir-los sinó establir-ne amb claredat les dimensions i propietats: és la **dimensionalització** i **operacionalització**.

Les categories que ajuden a caracteritzar un determinat fenomen social, com és lògic es relacionaran entre si, per la qual cosa serà necessari establir **arbres o sistemes de categories**. Es tracta de llistes organitzades i sovint jerarquitzades de categories que han de ser fermes i flexibles per a permetre recollir la complexitat i el caràcter dinàmic de qualsevol procés social. En aquests arbres es defineixen de manera precisa les relacions entre les categories, per a crear hipòtesis i models conceptuals.

En conjunt, podem observar que es tracta d'un procés dinàmic, progressiu i flexible, que implica un treball continu amb les dades, d'anada i tornada: s'ordenen i s'interpreten les dades, es proposen categories que tractin de recollir-les, es comprova que serveixin, s'adapten si és necessari, se'n defineixen i se n'estableixen les propietats i relacions amb altres, tot això en el context concret en el qual apareixen. L'esquema o arbre de categories es va construint, completant i refinant de manera contínua i progressiva: s'hi afegiran o se'n trauran categories, s'agruparan o es desglossaran, es redefiniran... de manera que puguin ajustar-se a les dades que responen a la realitat, però mai a l'inrevés. El procés és, sens dubte, complex i laboriós, però, també, enormement creatiu.

D'altra banda, és important que altres professionals avaluin les dades, les categories i els arbres. Fins i tot, encara que no sempre és possible, es pot demanar als subjectes que les revisin.

1.3.4. Formulació i contrastació d'hipòtesis

Sabem que l'objectiu de la recerca qualitativa és proporcionar una comprensió en profunditat dels processos socials a partir d'un procés dinàmic que porta l'investigador de les hipòtesis a les dades i viceversa, en un procés continu i creatiu. La recerca qualitativa no és, per tant, una descripció impressionista o puntillista de la realitat sinó que implica un procés d'obtenció i anàlisi de les dades sistematitzat i rigorós, en un intent continu de trobar patrons, agrupacions, relacions, continuïtats, divergències... en les dades i posar-ho tot en relació amb les preguntes de recerca i la teoria preexistent.

A partir d'aquest treball amb les dades, s'elaboren hipòtesis, que sempre s'han de considerar com a provisionals i sotmeses a contrastació. Aquest esforç continu de refutació de les hipòtesis elaborades, la seva reformulació a la vista de noves dades o d'anàlisis més acurades de les disponibles, és una tasca que situa la metodologia qualitativa en el mètode científic.

1.3.5. Formulació de teories

Des de la proposta de la teoria fonamentada de Glaser i Strauss (1967), es defensa que els científics socials estan en condicions, amb l'aplicació de mètodes i tècniques rigorosos i pertinents als objectius de recerca, no solament de contribuir a la posada a prova i verificació (sempre provisional) de teories científiques sinó també a generar-ne i formular-ne.

A més d'enunciar hipòtesis, doncs, s'ha de demanar a l'investigador social que tingui capacitat per a articular les dades empíriques obtingudes i les hipòtesis resultants amb la teoria, sigui aquesta preexistent, formulada o modificada precisament a la vista d'aquestes noves dades. Aquest procés és, una vegada més, d'anada i tornada: es fa una anàlisi de les dades a la vista de les hipòtesis i teories i d'aquestes a la vista de les dades.

1.3.6. Anàlisi de dades (qualitatives) amb suport informàtic

1) Programari d'anàlisi quantitativa

Encara que el nostre objectiu se centra en l'anàlisi qualitativa, atès que ja hem dit reiteradament que també és possible (i sovint recomanable) fer una anàlisi quantitativa de dades qualitatives, farem un breu esment al programari específic per a l'anàlisi estadística.

Es poden utilitzar diferents programes, els més comuns dels quals són aquests:

- **Excel:** és un programa molt senzill i fàcil d'aprendre, que va inclòs en el paquet bàsic d'Office. Malgrat la seva senzillesa, i sense arribar al nivell d'eines específiques, es pot usar com a instrument d'anàlisi estadística i representació gràfica amb resultats força acceptables. Disposa de fórmules i funcions predefinides de maneig intuïtiu i permet la instal·lació d'utilitats específiques per a alguns càlculs estadístics avançats.
- **Formularis de Google** (<https://www.google.es/intl/es/forms/about/>): l'eina de Google que permet establir formularis en línia també ofereix la possibilitat de senzilles (en realitat, molt senzilles) anàlisis estadístiques i de representació gràfica de dades. Entre els avantatges, indubtables, hi ha que és gratuït i en línia, la qual cosa permet accedir a les dades des de qualsevol lloc.

- **SPSS** (<http://www.spss.com/es/>): és el programa més estès entre els investigadors professionals. És potent, relativament senzill d'utilitzar amb un cert entrenament i permet una anàlisi estadística d'alt nivell i una bona presentació gràfica de les dades. El principal inconvenient és que no és gratuït i, a més, les llicències són cares per a particulars.
- **R-Deducer** (<http://cran.r-project.org/>): R és un programari gratuït que inclou diferents eines molt útils en recerca, entre les quals destaquen Deducer (per a anàlisi de dades quantitatives) i Rqda (per a anàlisi de dades qualitatives). Entre els avantatges, que és programari lliure, gratuït, que accepta qualsevol sistema operatiu, és actualitzat i millorat constantment i és força potent. Entre les limitacions, que és poc atractiu, poc intuïtiu i requereix certa experiència i coneixements fins i tot per a càlculs senzills.

2) Programari d'anàlisi qualitativa

El programari d'anàlisi de dades qualitatives s'engloba en el terme CAQDAS, sigles en anglès de *computer-assisted qualitative data analysis*.

Els primers programes van aparèixer al final dels anys vuitanta i principi dels noranta del segle passat i han viscut un enorme desenvolupament i difusió a partir de la dècada del 2000, amb una aparició contínua de nous programes i, sobretot, millora dels existents.

Encara que les característiques concretes, quant a presentació, prestacions i limitacions, varien d'un programa a un altre es poden trobar certes característiques generals, utilitats i, també, limitacions:

a) Utilitats:

- Permeten manejar documents en formats molt diferents: textos (Word, PDF, RTF...), imatges, vídeos, webs, mapes, arxius sonors...
- Encara que ja hem comentat que hi ha motius que ho desaconsellen, es pot escriure el diari de camp en suport electrònic i incorporar-lo per a vincular-lo després amb les transcripcions d'entrevistes, instruments per a l'aplicació de les tècniques, informe final, etc. També es poden abocar resums, pàgines escanejades, croquis... Es pot dir el mateix quant a les diferents modalitats de notes escrites, que es podran vincular amb el diari de camp, amb fitxes bibliogràfiques, amb entrevistes, etc.
- Es pot, per exemple, importar les transcripcions d'entrevistes en brut, els documents amb aquestes entrevistes transcrits i codificades, l'arxiu d'àudio o vídeo corresponent i vincular-los entre si i amb material bibliogràfic o d'un altre tipus.

Lectures complementàries

Podeu ampliar aquesta informació a:

M. S. Valles (2015). La teoria fundamentada (*grounded theory*) y el análisis cualitativo asistido por ordenador. A: M. García Ferrando, F. Alvira, L. E. Alonso i M. Escobar (comp.), *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación* (pàg. 617-640). Madrid: Alianza.

J. M. Verd; C. Lozares (2016). *Introducción a la investigación cualitativa. Fases, métodos y técnicas*. Madrid: Síntesis.

- Es poden incorporar les fitxes bibliogràfiques, les anotacions sobre aquestes per a la recerca, juntament amb els arxius originals, i vincular-ho tot temàticament a la resta del material.
- En els documents de text, reconeixen diversos estils de fonts i paràgrafs, la qual cosa permet marcar els documents, subratllar, ressaltar, etc.
- Permeten la creació (i definició) de categories, que s'usaran per a codificar els diferents tipus de material (fitxes bibliogràfiques, transcripcions d'entrevistes, etc.). Aquestes categories poden abastar des d'una paraula o una imatge fins a un fragment d'àudio, de text bibliogràfic, de transcripció...
- Les categories creades es poden recuperar fàcilment, a partir de cerques orientades per criteris establerts pels mateixos investigadors.
- Permeten la creació (i definició) d'arbres de categories, temàtics o mapes conceptuals.
- Les categories són dinàmiques i les relacions entre aquestes i les codificacions dels materials (en els diferents formats, no solament text) també ho són, de manera que es poden anar modificant a mesura que es fa l'anàlisi de les dades.
- Permeten la creació de llistes de diferents tipus: temàtiques, procedents d'una font específica (entrevistes, notes...), de categories o arbres, mapes conceptuals, etc.
- Permeten la representació gràfica de dades, en diversos estils.
- Permeten la cerca refinada, ràpida i eficaç de dades.
- Alguns programes permeten treballar en línia i en entorns compartits.
- Són útils i viables per a qualsevol dels enfocaments d'anàlisi de dades que ja hem esmentat, però ho són especialment per als enfocaments relacionats amb l'anàlisi de contingut i, també, per al mètode comparatiu constant.
- Com es pot deduir, permeten un considerable estalvi de temps i d'esforç.

b) Limitacions:

- Encara que ja hem ressaltat que permeten un maneig ràpid i eficaç de grans volums de dades qualitatives, és imprescindible insistir que en cap cas substitueixen l'investigador: la tasca de creació i definició de codis i categories continua essent responsabilitat de l'investigador (que és qui coneix la recerca, el context i les dades), per la qual cosa no és en absolut

aconsellable delegar l'anàlisi en altres persones, encara que sàpiguen manejar bé el programari.

- El seu ús, encara que ja considerablement estès, encara és recent, de manera que encara existeixen algunes dificultats tècniques, per exemple, per a l'exportació de dades en alguns formats i, també, entre programaris.
- Es necessita un procés d'aprenentatge per a manejar-los eficaçment, en alguns casos considerable.
- Molts autors assenyalen que, en automatitzar bona part del procés d'ordenació i tractament de les dades, minva en els investigadors el coneixement sobre aquestes que s'adquireix en llegir-les i rellegir-les sovint, la qual cosa potser va en detriment de la qualitat de la codificació i, per tant, de l'anàlisi.
- A més, alguns autors també assenyalen que, en dependre menys del *factor humà*, introdueixen un matís d'homogeneïtzació en el procés de codificació i tractament de les dades que limita la creativitat i capacitat de reflexió de l'investigador.
- La *mecanització* fa que augmenti, per a uns altres, el risc de tractar la informació qualitativa amb biaixos quantitativus.
- Alguns, els més complets i fàcils d'utilitzar, són força cars.

Són, doncs, i és necessari deixar-ho clar explícitament, programes amb una enorme utilitat per a organitzar, recuperar, agrupar i visualitzar la informació (és a dir, per al seu processament) d'una manera més còmoda, fàcil i ràpida, però que en cap cas poden suplir l'activitat de reflexió analítica de l'investigador. En paraules de Verd i Lozares (2016):

«Dejemos claro, pues, que en nuestra opinión, tal como destacan Silver y Lewins (2014, p. 11), un análisis realizado con soporte informático no es necesariamente mejor (ni peor) que uno realizado de modo tradicional, con el único apoyo de papel y lápiz. Los programas ayudan a realizar el análisis más cómoda y organizadamente, y seguramente también más rápidamente (en sus aspectos de gestión de la información). Además, los programas permiten hacer más transparente el análisis y por lo tanto facilitan la evaluación externa y la discusión de los resultados. Pero estas ventajas deben ponerse al servicio de la reflexión e interpretación contextualizada de la que hemos hablado en secciones anteriores» (Verd i Lozares, 2016, p. 316).

Es tracta d'eines per a facilitar una tasca que s'ha de fer igual que si no s'utilitzessin, la qual cosa implica que, a més de saber manejar el programari concret, els investigadors, sobretot, han de saber (i explicitar) quins principis metodològics i teòrics guien la seva recerca. Per aquest motiu, tampoc no és acceptable que la informació quant als procediments d'anàlisi de dades en un informe de recerca es limiti a assenyalar que s'ha utilitzat un determinat programari: donar aquesta informació és, per descomptat, correcte i necessari, però l'anàlisi té principis teòrics que van més enllà de les eines de suport que s'utilitzin (com el programari) i que sempre cal deixar clars. Quan no es fa així «es confon un recurs tècnic amb una aproximació metodològica» (Verd i Lozares, 2016, p. 318).

c) Principals programes

Entre els programes més destacats hi ha:

- NVivo (<http://www.qsrinternational.com/nvivo-spanish>): és un dels més coneguts. Permet usar formats de dades molt diferents (text enriquit, fotos, vídeos, etc.), relacionar-los, fer codificacions i visualitzar informes sobre aquestes, elaborar gràfics i treballar en entorn col·laboratiu. En comparació amb altres, també té l'avantatge que està disponible en espanyol (mexicà). Entre els principals inconvenients destaca que és de pagament i les llicències individuals són cares.
- Atlas-ti (www.atlasti.com/es/): és un altre dels més populars. Es tracta d'un programa molt potent, que, com NVivo, permet molts formats de dades (textos, gràfics, àudio, vídeo, etc.), fer i visualitzar informes de codificació, fer cerques de codis i fragments de text, elaborar gràfics i treballar en entorn col·laboratiu. També està disponible en espanyol. D'altra banda, igual que NVivo, les llicències individuals són cares.
- R-Rqda (<http://cran.r-project.org>): es tracta del paquet de R per a anàlisi qualitativa. Manté els avantatges assenyalats més amunt per a Deducer respecte a la gratuïtat i l'actualització contínua, però també manté els inconvenients relatius a la presentació poc intuïtiva i la necessitat d'aprenentatge. A més, és menys potent que la versió per a anàlisi estadística.

Encara que, com diem, la majoria dels programes requereix un entrenament, de vegades considerable, tots inclouen demostracions en vídeo que ajuden al funcionament, amb exemples concrets i, en alguns casos, ofereixen l'opció de cursos en línia tutoritzats i suport per a dubtes. A més, hi ha, òbviament, multitud de fòrums, blogs i vídeos d'usuaris a la xarxa.

Lectura complementària

Podem completar, i sobretot actualitzar, la informació relativa a l'anàlisi de dades qualitatives mitjançant programari informàtic i dels diferents programes al mercat en diferents pàgines web (Verd i Lozares, 2016):

- CAQDAS Networking Project, dependent de la Universitat de Surrey: <https://www.surrey.ac.uk/computer-assisted-qualitative-data-analysis>.
- Online QDA, de la Universitat de Huddersfield: <http://onlineqda.hud.ac.uk>.
- Text Analysis Info, de l'empresa de programari Social Science Consulting (SCC): <http://textanalysis.info>.

1.3.7. Una apunt sobre la relació entre obtenció de dades, anàlisi i presentació de resultats

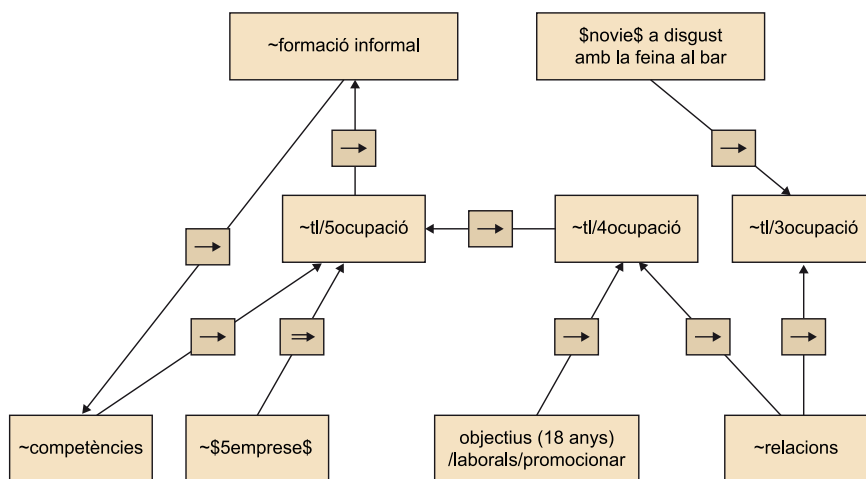
Encara que ho veurem amb molt més deteniment unes pàgines més endavant, val la pena fer aquí una nota sobre la relació dels processos d'obtenció i anàlisi de dades amb la presentació de resultats. I és que l'elaboració d'informes de resultats (en el format que sigui) comença des del principi del treball, almenys pel que fa a l'estructura i temàtica, i, gradualment, s'hi incorporen continguts.

Hi ha certa tendència entre els investigadors novells (encara que no solament aquests) a limitar-se a una presentació extensa de les dades, gairebé (o sense gairebé) *en brut*, al·legant, de vegades, que l'anàlisi no cal perquè les dades *parlen* per si soles. Presentar fragments d'entrevistes, de diaris de camp, etc. per a il·lustrar l'anàlisi és correcte i recomanable, però la funció ha de ser aquesta: il·lustrar, mostrar exemples que facilitin la lectura o posar en boca dels subjectes determinades troballes de manera més clara, però només això. Il·lustrar no és analitzar.

I tampoc no ho és si, com també passa cada vegada més sovint, les dades es presenten gràficament, de manera més o menys visual o estètica o fins i tot espectacular, però també sense analitzar. La representació gràfica, especialment per a mostrar les relacions entre variables, categories o conceptes, és especialment útil com a recurs expositiu i també per a fer explícita la manera en què s'han analitzat les dades, per la qual cosa és molt recomanable, però, de nou, l'esforç s'ha de fer cap a la claredat de l'exposició i la transparència del procés, no cap a l'absència d'anàlisi i reflexió teòrica.

Verd i Lozares (2016) ens ofereixen un exemple de representació gràfica feta amb Atlas.ti en una recerca sobre trajectòries de formació i inserció laboral (Verd, 2006).

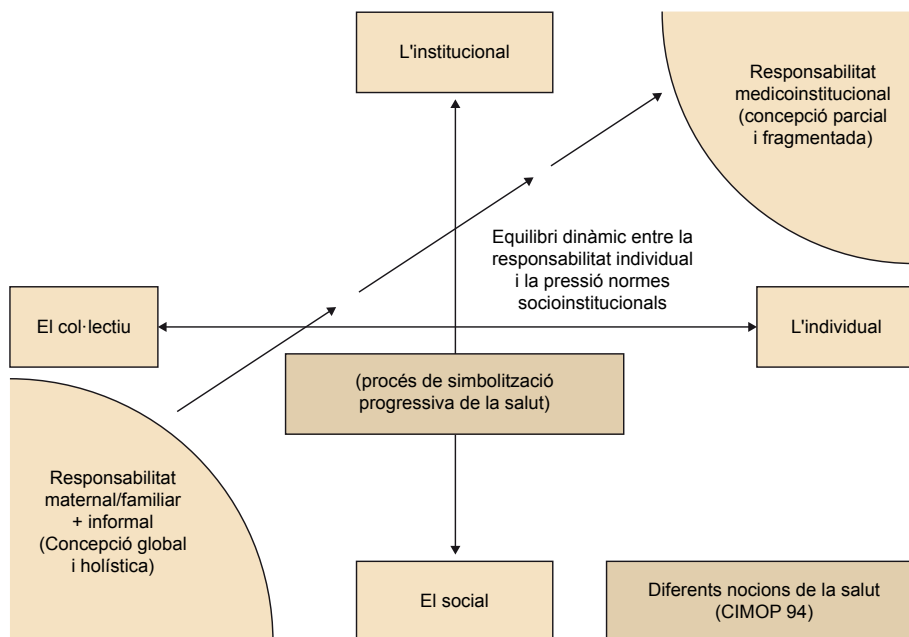
Figura 2. Relacions causals entre els codis vinculats a la trajectoria laboral (tercer, quart i cinquè lloc de treball) d'un entrevistat i els vinculats als recursos i circumstàncies personals

Font: Verd i Lozares (2016, pàg. 329), extret de Verd (2006, il·lustració 5).

També es poden usar quadres sinòptics, diagrames de flux, com els que ens ofereixen, de nou, Verd i Lozares (2016, pàg. 333 i 334).

Figura 3. Representació dels camps semàntics apareguts en els discursos de les dones madrilenyes al voltant de la salut

Font: Verd i Lozares (2016, pàg. 333), extret de Conde (1994, pàg. 107, quadre 24).

Figura 4. Ús de segments literals del text analitzat en el marc d'una anàlisi del discurs

CUADRO 11.6. Uso de segmentos literales del texto analizado en el marco de un análisis del discurso

En primer lugar tenemos un tipo de discurso que se situaría a medio camino entre el nivel más generalista, menos sustantivo, y aquel que más claramente explicita cuáles deberían ser los contenidos de una formación de la cual las empresas se pudieran servir adecuadamente. Este discurso insiste en el *valor de la formación permanente, del reciclaje y de la capacidad de aprender*:

“Cada vez menos, el interés que para una empresa pueda tener un profesional se puede medir por la formación que recibió en un momento inicial, sino que debe medirse por su capacidad de aprender y el ejercicio continuado de esta capacidad (Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Barcelona, 1992).”

Se trata de un discurso que a menudo enlaza con ideas como “modernización”, “competitividad” y “estrategia empresarial”, pero en otros casos toma la forma más sencilla de “estar al día”. Se insiste en la necesidad que tienen las empresas de asimilar las nuevas formas de producción, tanto técnicas como organizativas; y de manejar las nuevas tecnologías, en los aspectos que caen de lleno en la producción de bienes y servicios, y también en los más relacionados con las tareas de apoyo al funcionamiento de la empresa (tareas de secretariado, relación con los clientes...).

Font: Verd i Lozares (2016, pàg. 334), extret de Llorens, Martí i Verd (1996, pàg. 61-62).

2. Principis bàsics de la valoració de la qualitat de les dades en recerca qualitativa

2.1. Criteris de valoració de qualitat per a la recerca qualitativa

Respecte als criteris de valoració de la qualitat de les recerques qualitatives, el primer que hem d'assenyalar és la falta d'acord entre els diferents autors (Flick, 2009; Valles, 1997; Verd i Lozares, 2016). Alguns d'ells defensen que aquests criteris han de ser els mateixos, encara que amb certes adaptacions, que els emprats en la recerca quantitativa, utilitzant, doncs, els criteris de validesa (interna i externa), fiabilitat i replicabilitat. Altres autors, la majoria, defensen que els criteris de valoració de la qualitat del disseny i de la informació obtinguda que són vàlids per a la recerca quantitativa no ho són en els mateixos termes per a la qualitativa, encara que tampoc no hi ha un acord global entre ells sobre quins i quin pes han de tenir cadascun dels que sí que es considerin. Hi ha, fins i tot, un tercer grup (minoritari) d'autors que defensen que no té sentit aplicar criteris de qualitat científica a les recerques qualitatives, i insisteixen en una exposició gairebé artística dels resultats i proposen un paper de l'investigador centrat a donar veu als actors socials. En aquesta posició, els valors estètics o narratius dels informes i el compromís polític i transformador de la realitat del seu contingut es consideren els valors centrals de la recerca qualitativa. Com podeu haver deduït immediatament, no compartim en absolut aquesta última perspectiva, que, creiem, amenaça el rigor de les recerques i l'ètica en l'aplicació dels resultats, i desprestigia un enfocament metodològic amb capacitat per a construir un coneixement científic sòlid i rigorós. El compromís ètic (i fins i tot polític i transformador) respecte als subjectes i les seves realitats en cap cas ha d'estar renyit amb el rigor en l'aplicació dels mètodes i tècniques de recerca. Ens centrarem, per tant, en els dos primers tipus d'enfocament.

El primer que esmentàvem, defensa, de manera més o menys rígida en funció de les perspectives dels autors, que els criteris de valoració de la qualitat de les recerques qualitatives han de ser els mateixos que per a les recerques quantitatives atès que ambdues pretenen aconseguir treballs amb rigor científic. S'utilitzen, doncs, els següents criteris d'avaluació de la qualitat:

a) Validesa interna: es podria definir, de manera senzilla, com la capacitat d'una recerca per a establir relacions causals entre variables. La seva aplicabilitat en el context quantitatiu sembla clara i evident, no tant en el qualitatiu, atès que els fenòmens socioculturals són multifactorials i dinàmics, de tal manera que aquest tipus de relacions causals són difícils d'establir.

b) Validesa externa: es refereix a la capacitat de les recerques per a oferir troballes que siguin generalitzables més enllà de les mostres amb les quals s'ha treballat. En el marc de recerques quantitatives aquestes possibilitats de generalització es persegueixen de manera deliberada (gairebé diríem definitòria) i es pretenen aconseguir, fonamentalment, utilitzant criteris estadístics en la selecció de les mostres. En metodologia qualitativa, no obstant això, hem repetit moltes vegades que l'objectiu no és aquest, i que els criteris de selecció són teòrics i no estadístics, que es busca una caracterització completa d'un objecte d'estudi concret i sovint de dimensions reduïdes.

En recerca qualitativa el concepte de validesa, doncs, hauria de fer referència a l'adequació o correspondència entre la descripció i l'anàlisi de les dades oferta per l'investigador respecte a la realitat a la qual es refereixen. No es tracta, per tant, d'un tipus de control estrictament quantificable sinó que aquest s'estableix en funció de la fidelitat de les descripcions i interpretacions dels fets pel que fa a la realitat que busquen explicar, tenint present, a més, que no es pretén defensar a ultrança l'existència d'una única interpretació vàlida dels fets –cosa impossible quan parlem de l'experiència humana–, sinó d'assegurar la consistència de les dades obtingudes.

En qualsevol cas, precisament pel dret del lector i, més encara, de les poblacions estudiades, de poder fer una valoració de la validesa d'una recerca és imprescindible que l'investigador aportï una descripció detallada de la metodologia i les tècniques de recerca emprades, i també de les característiques concretes de la implementació de cada tècnica per a poder fer-se una idea fonamentada de les circumstàncies en les quals es van obtenir les dades.

c) Fiabilitat: es refereix a la capacitat de les recerques per a obtenir dades consistents, és a dir, que reflecteixin fidelment les característiques dels fenòmens que s'estudien. En el context quantitatiu aquesta fiabilitat es consideraria garantida si, en repetir igual el mateix procediment d'obtenció i anàlisi de dades sobre la mateixa realitat, aquests fossin iguals en tots dos casos. Com sembla evident, es tracta d'un criteri d'aplicabilitat complexa i discutida en el context de la recerca qualitativa en la mesura en què la realitat és dinàmica, canviant i rica en matisos i, a més, molt difícilment es poden repetir en els mateixos termes els processos d'obtenció de dades quan estan basats en la interacció social en contextos concrets i en moments determinats.

d) Replicabilitat: es refereix a la capacitat d'obtenir els mateixos resultats respecte als mateixos fenòmens en recerques successives, quan s'apliquen els mateixos procediments d'obtenció i anàlisi de dades. En el context quantitatiu s'apela a aquest criteri basant-se en el caràcter tancat dels dissenys, la cerca de la significació estadística i la pretesa absència d'influència de l'investigador en l'obtenció i l'anàlisi de les dades. En recerques qualitatives, en què els dissenys emergents sorgeixen precisament per a poder enfrontar el caràcter dinàmic

Validesa esperable

D'altra banda, és necessari assenyalar que la validesa esperable pot ser, en realitat, superior en el context d'una observació participant o d'una entrevista en profunditat que en una enquesta en la qual la trobada entre enquestat i enquestador és única o puntual, ja que la confiabilitat de les dades que s'obtenen, quan les tècniques s'apliquen bé, és molt més elevada.

de l'experiència humana i la progressiva adquisició de coneixements sobre els fenòmens, i en què la intersubjectivitat en l'obtenció i anàlisi de les dades es considera definitòria, es tracta d'un criteri difícilment aplicable.

En definitiva, les característiques inherents a la metodologia qualitativa fan que els criteris considerats definitoris per a la quantitativa siguin d'aplicació complexa, si no impossible. Verd i Lozares (2016) ens ho expliquen així:

«En la investigación cuantitativa la validez y fiabilidad de los datos obtenidos se toman como características que permiten garantizar la calidad de la investigación desarrollada. Estos criterios han sido trasladados en ocasiones a la práctica investigadora cualitativa; pero sin una mínima adaptación o modificación de su sentido primigenio, implican un marco de razonamiento que no está adaptado a las especificidades del enfoque cualitativo [...]. De hecho, ideas tales como la posibilidad de replicación exacta o la validez de constructo, indisolubles del método experimental, son inaplicables en la investigación cualitativa, simplemente porque esta no se produce en entornos controlados ni utiliza procedimientos de cuantificación de la información.

Únicamente la noción de *validez ecológica* (Schmuckler, 2001), aunque utilizada muy comúnmente en contextos de investigación cuantitativa, podría considerarse de aplicación directa en la investigación cualitativa. Este tipo de validez se refiere al grado de adecuación entre el conocimiento adquirido sobre el fenómeno estudiado y los entornos reales en que se desarrolla. En este sentido, la información cualitativa, que siempre se obtiene en un 'hábitat social' determinado, permite desarrollar sin demasados problemas una interpretación coherente con su entorno» (Verd i Lozares, 2016, pàg. 30, les cursives són seves).

S'imposa, doncs, una reflexió sobre la necessitat d'adaptar aquests criteris o, millor encara, de formular-ne uns d'específics per als dissenys qualitatius que tinguin en compte les característiques inherents a aquest tipus de metodologia (Valles, 1997; Verd i Lozares, 2016), la qual cosa ens porta al segon dels enfocaments que descrivíem al començament d'aquest apartat. Verd i Lozares (2016) ho expliquen així:

«En cualquier caso, son muchas las voces que reclaman criterios específicos de calidad originados en el propio seno de la investigación cualitativa. En este contexto, criterios como los de *credibilidad* (Patton, 2002, pp. 541-588) o *relevancia* (Hammersley, 1992, pp. 61-84) han sido formulados como alternativas a los de validez y fiabilidad. En el primer caso se postula que la transparencia y las idas y vueltas durante el proceso de análisis entre datos, resultados y conclusiones permiten mejorar la calidad de los hallazgos de investigación. En el segundo caso se afirma que toda investigación social se desarrolla en unas circunstancias determinadas y se dirige a una audiencia o audiencias específicas, por lo que no puede juzgarse únicamente 'internamente' de modo procedimental, sino que también debe juzgarse 'externamente' en relación con la comunidad científica o la relevancia del objeto de estudio» (Verd i Lozares, 2016, pàg. 30-31, les cursives són seves).

Recollint de manera genèrica la posició de diversos autors (Valles, 1997; Verd i Lozares, 2016) es definiren, doncs, diferents criteris per a valorar la qualitat d'una recerca qualitativa:

a) Credibilitat: en recerca qualitativa, la credibilitat de les dades estaria determinada pel rigor del disseny de recerca, per la presència perllongada i suficient de l'investigador en el camp, pel seu bagatge teòric i habilitat en el maneig i anàlisi de les dades, per la qualitat de les relacions establertes amb els subjectes i la triangulació de mètodes i tècniques i per l'esforç en la contrastació d'hipòtesis.

b) Transferibilitat: fa referència a la necessitat en metodologia qualitativa (en qualsevol procediment científic, en realitat) de fer explícita la manera com s'han obtingut i analitzat les dades i la manera en què es presenten i s'elaboren les conclusions (el seu suport metodològic i teòric) com una manera d'estar en condicions de posar-los en qüestió i interpretar-los contextualitzadament.

c) Dependència: en aquest cas, s'apel·la a la possibilitat de revisió externa de la recerca per altres investigadors, que farien un seguiment del treball (des del seu començament fins a l'elaboració de l'informe final), amb l'objectiu d'auditar la qualitat del procediment; tot això sense pretendre, com es faria en un enfocament quantitatiu, replicar les condicions de recerca –cosa, com ja vam veure, complexa, atès el caràcter dinàmic dels fenòmens socioculturals.

d) Possibilitat de confirmació: en aquest cas, l'auditoria partiria, per dir-ho així, del mateix investigador, que faria, al llarg de tota la recerca, un diari autocrític sobre el procediment, especialment pel que fa a la interpretació i anàlisi de les dades. Altres investigadors podrien utilitzar aquests registres per a auditar el treball.

Tant aquest criteri de possibilitat de confirmació com el de dependència han estat àmpliament criticats per alguns autors a causa de la complexitat de dur a terme els processos d'autoria, especialment en el context investigador actual, marcat per la limitació de temps i pressupost de la majoria dels estudis.

e) Rellevància: ja hem esmentat reiteradament al llarg d'aquests materials que és necessari que les nostres recerques tinguin interès tant des del punt de vista essencialment científic o intel·lectual com des del social. En l'àmbit sociolaboral, les recerques es refereixen a aspectes centrals de la vida de les persones i poden tenir (de fet, sovint en tenen) un impacte directe en les seves condicions de vida. Per aquest motiu, en els nostres dissenys hem d'especificar molt clarament (com vam veure en el mòdul «Introducció a la metodologia qualitativa recerca») els nostres objectius, la factibilitat de la nostra recerca i els seus possibles impactes (positius i també negatius) sobre els subjectes als quals es refereix.

f) Triangulació: es diferencien tres tipus de triangulació; la triangulació de les dades, que consisteix a intentar recollir dades sobre els mateixos fenòmens a partir de fonts i situacions diferents; la triangulació de les tècniques, que es basa a intentar obtenir dades a partir de tècniques diferents; i la triangulació d'investigadors, que fa referència a l'obtenció de dades sobre els mateixos fenòmens a partir dels treballs de diferents investigadors o de l'anàlisi de les mateixes dades per part d'investigadors també diferents. No es tractaria, tanmateix, de pretendre una suma aritmètica de dades, fonts i tècniques, sinó de construir la recerca amb una mirada que enfoca la realitat des de fonts i angles diferents.

g) Validació qualitativa o èmica: es refereix a l'acord dels actors socials respecte a les dades (i les seves interpretacions) ofertes per l'investigador, per la qual cosa és necessari presentar aquestes dades als subjectes. Implica una actitud de respecte i reconeixement a les persones implicades, encara que ni molt menys una supeditació de l'anàlisi (científic) a les seves opinions (llegues i individuals).

Propostes de diferents autors inclourien altres criteris com ara la capacitat de producció teòrica, la reflexivitat (autoconsciència dels efectes que l'investigador i l'estratègia de recerca provoquen en els resultats obtinguts), la quantitat d'informació sobre el procés de recerca que es proporciona als lectors (Hammersley, 1992, pàg. 64) o els criteris d'autenticitat (basats en la qualitat de les relacions de camp i les reflexions dels investigadors i les seves decisions al llarg del procés investigador) i els criteris ètics (que anirien més enllà de la confidencialitat i el consentiment dels subjectes i, per a alguns autors, també inclourien el seu poderament) (Erlandson i altres, 1993).

2.2. Un breu apunt sobre l'ètica en la recerca qualitativa

Sense cap dubte, a qualsevol investigador, de la disciplina i orientació teòricometodològica que sigui, se li ha d'exigir un plantejament ètic de les seves actuacions, que abastaran totes les fases d'un projecte, des de la planificació i desenvolupament fins al procés de comunicació de resultats o d'obtenció, aplicació i conservació de les dades.

La majoria dels organismes que encarreguen, financen o, en algun aspecte, donen cobertura a recerques, exigeixen als seus professionals que subscriuguin diferents documents en els quals es recullen les normes ètiques que han de guiar les seves actuacions. Per exemple, el *Codi de bones pràctiques en la recerca*, de la Universitat Autònoma de Barcelona, ho expressa així:

«El CBPR és un instrument col·lectiu d'autoregulació i constitueix un conjunt de pautes d'actuació, recomanacions i compromisos sobre la realització de les activitats de recerca. La seva força prové no solament del fet d'incloure preceptes legals, sinó de l'acceptació voluntària per part de tots els actors involucrats en la recerca, i molt especialment dels investigadors. Aquesta acceptació significa que el que figura en el CBPR és el que els investigadors de reconegut prestigi consideren que és adequat en relació amb les actituds, el comportament i el compromís ètic que la recerca de nivell mereix. És per això que els seus objectius són: – Una millora de la qualitat de la recerca en tots els seus camps. – L'establiment de mecanismes per a garantir l'honestedat, el rigor i la responsabilitat en la recerca. – L'adquisició de bones pràctiques científiques en l'etapa de formació dels investigadors. El seu contingut és complementari del que ja disposen les normes legals existents. Aquest document és aplicable als investigadors en formació de la UAB, així com als d'entitats participades majoritàriament o controlades per la Universitat» (Consell de Govern de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2013, pàg. 4).

Encara que els formats concrets dels documents que manegen les entitats poden ser lleugerament diferents, tots recullen algunes qüestions bàsiques, i si bé moltes ja les hem anat esmentant, val la pena dedicar-hi, encara, uns paràgrafs més:

- Tot el procés de recerca ha de ser transparent i especificar sempre de manera clara els objectius, la metodologia i les tècniques emprades, els recursos de diversa índole (humans, econòmics...) utilitzats, el pla de treball, la procedència de les dades, el context de descobriment i el procés d'interpretació. Tota aquesta informació ha d'aparèixer recollida en un protocol o document de disseny de la recerca, primer, i en l'informe de resultats, després.
- En la mesura en què les nostres recerques involucren de manera directa o indirecta éssers humans, és imprescindible proporcionar als subjectes informació completa, veraç i comprensible sobre els objectius de la recerca, les fonts de finançament, els possibles usos que es donarà a la informació obtinguda i les aplicacions dels resultats, i també de qualsevol risc, perjudici o molèstia que el procés pugui causar-los i sobre el tractament confidencial de les dades personals. Cada vegada és més freqüent que els investigadors sol·licitin als subjectes que subscriuïn documents de «consentiment informat», dels quals parlarem una mica més endavant.
- És imprescindible declarar explícitament qualsevol tipus de conflicte d'interessos (entès com les situacions en les quals l'interès per un tema de recerca entra en conflicte amb algun tipus d'interès secundari com ara un guany econòmic, un ascens laboral, etc.). És lícit pretendre que les nostres recerques ens aportin beneficis (laborals, acadèmics, econòmics...), però això sempre ho hem de declarar en els nostres textos (perquè el lector conegui les nostres motivacions) i en cap cas pot modificar de manera il·legítima el disseny i el desenvolupament de la recerca ni la interpretació o aplicació de les dades.
- El registre, l'emmagatzematge i conservació i el tractament de totes les dades obtingudes en el procés de recerca són responsabilitat de l'investigador, que sempre s'ha de comprometre a tractar-les de manera ètica i d'acord amb la legalitat.
- El respecte a l'autoria intel·lectual de la informació que tractem és bàsic, de manera que és imprescindible reconèixer explícitament les contribucions d'altres autors o col·laboradors a la nostra recerca i les fonts en les quals ens hem basat.

La recerca qualitativa no és aliena, per descomptat, a la reflexió sobre els plantejaments ètics, que Verd i Lozares (2016) resumeixen d'aquesta manera:

Lectures complementàries

Podeu completar aquesta informació respecte als plantejaments ètics generals que han de prevaler en qualsevol recerca, a:

Documents del Comitè de Bioètica d'Espanya: http://www.comitedebioetica.es/files/documentacion/buenas_practicas_cientificas_cbe_2011.pdf.

Documents de la Comissió d'Ètica en l'Experimentació Animal i Humana (CEEAH) de la Universitat Autònoma de Barcelona (<http://www.recerca.uab.es/ceeah/>), que inclou un Codi de bones pràctiques (<http://www.uab.cat/doc/codigo-buenas-practicas-es>).

«Junto con el uso del consentimiento informado firmado por la persona investigadora y la persona que proporcionará la información, deben respetarse durante el trabajo de campo un conjunto de principios éticos básicos que se presentan resumidamente a continuación:

- Informar sobre los objetivos de la investigación.
- Anonimizar personas e instituciones.
- Evitar en todo momento los riesgos psicológicos y sociales de las personas informantes.
- Respetar la intimidad y la privacidad de las personas informantes, especialmente en relación con aquellos aspectos que no han sido expresamente acordados como parte de la información necesaria para la investigación.
- Mantener la confidencialidad de la información y utilizarla únicamente para los objetivos acordados.

Es habitual que tanto colegios profesionales como universidades y departamentos cuenten con códigos éticos que establecen el modo correcto de desarrollar el trabajo de campo en una investigación social y que amplíen y detallen los principios que venimos de enumerar. Recomendamos, por lo tanto, una lectura atenta de estos códigos éticos para obtener una visión más amplia y completa de las conductas que se van a seguir» (Verd i Lozares, 2016, pàg. 143).

Detinguem-nos un moment en algunes de les qüestions que ens esmenten aquests autors.

a) El consentiment informat

Els documents de consentiment informat tenen una rellevància creixent en recerca, independentment de l'opció metodològica triada. Se'n solen diferenciar, a més, de dos tipus: els de compromís amb la institució o institucions amb la qual es treballarà, d'una banda; i els de compromís i confidencialitat de les dades respecte als subjectes concrets dels quals s'obtindrà informació en el desenvolupament de les diferents tècniques, d'una altra.

Pel que fa a aquests últims, el seu ús està orientat a garantir, per escrit i conforme a la legalitat vigent, que els subjectes amb els quals l'investigador treballa durant el seu estudi estan adequadament informats de les característiques d'aquest i de les possibles implicacions de participar-hi i que són conscients dels seus drets, especialment pel que fa a la voluntarietat de la participació i la confidencialitat de les dades. La informació que han de recollir és bàsicament la següent:

- Identificació de l'investigador i institució a la qual pertany o des de la qual desenvolupa la recerca, proporcionant sempre una manera de contactar-hi.
- Títol de la recerca.
- Explicació breu del context general de la recerca.

- Explicació dels objectius de la recerca.
- Explicació de les fonts de finançament.
- Explicació dels usos pretesos de les dades.
- Identificació del subjecte a qui es demana el consentiment.
- Petició explícita de col·laboració, acompanyada d'una explicació, breu però suficient, de la tècnica o situació per a la qual es demana la seva col·laboració.
- Garantia expressa de confidencialitat de les dades.
- Explicació sobre la voluntarietat de la participació en la recerca (que es pot retirar en qualsevol moment, sense necessitat de donar explicacions) i al dret a ser informat de les implicacions d'aquesta sobre la seva vida.
- Text d'acceptació explícita per part del subjecte: amb un format del tipus «accepto...», «expresso la meva col·laboració...».
- Data i lloc de la signatura del consentiment informat.
- Nom i signatura de l'investigador.
- Nom i signatura del subjecte.

Quant al format més habitual, el millor és presentar-ne uns exemples, en aquest cas extrets de Verd i Lozares (2016):

Figura 5. Exemple de document de compromís i respecte de la confidencialitat

Ora&Labora
Investigación social

**Documento de compromiso y respeto de la confidencialidad
para un estudio con fines académicos**

En primer lugar, nos gustaría agradecerle su colaboración desinteresada en este proyecto de investigación sobre las características del trabajo en una empresa de contenidos periodísticos. En concreto, el objetivo de esta investigación es describir y analizar la organización del trabajo y las tareas realizadas por los trabajadores y trabajadoras internos en las empresas del sector de la comunicación. Dicha observación forma parte de un proyecto más amplio denominado *WorkContent* que compara la organización del trabajo y la gestión de los recursos humanos en diferentes empresas del sector servicios en cinco países europeos. El proyecto está financiado por el programa H2020 de la Unión Europea y lo desarrolla en España el grupo de investigación Ora&Labora.

A través de la firma de este documento se estipula la garantía de que su participación en la investigación es voluntaria y anónima. Asimismo, se garantiza que los datos recogidos serán utilizados exclusivamente para la realización de la mencionada investigación. Estas características se aplican de igual manera a todas las entidades y personas implicadas en dicho estudio, sin ninguna distinción.

Por parte del grupo de investigación, mediante la firma de este documento, nos comprometemos a:

1. Asegurar la confidencialidad de la información recogida en su entidad y recibida de sus trabajadores y trabajadoras.
2. Antes de procesar los datos recogidos, entregarle una copia de estos para su conformidad en cuanto al contenido.
3. Entregarle un informe final con los resultados obtenidos del análisis de los datos.

Si desea contactar con nosotros, puede dirigirse a *Ora&Labora. Investigación Social*

Por la Entidad, firma: _____ Por Ora&Labora, firma: _____

Figura 6. Exemple de consentiment informat i autorització d'us de la informació

Ora&Labora
Investigación social

**Documento de consentimiento informado y de autorización
para el uso de la información obtenida**

Título de la investigación: *WorkContent. La organización del trabajo y la gestión de los recursos humanos en el sector servicios.*

Responsable de la investigación: José Martínez

El objetivo del presente documento es garantizar la plena conformidad con la colaboración en el proyecto *WorkContent*, así como autorizar el uso de la información que de él se derive. El material obtenido será posteriormente archivado por parte del Grupo de Estudios Ora&Labora y tratado de acuerdo con lo previsto en la Ley Orgánica 15/1999, de 13 de diciembre, de Protección de Datos de Carácter Personal. El uso y acceso a la información recogida queda reservado exclusivamente a la mencionada investigación, las publicaciones que se deriven y otros trabajos de interés científico y académico.

La investigación en la que se le pide la participación tiene como objetivo estudiar la organización del trabajo y las tareas realizadas por los trabajadores y trabajadoras internos en las empresas del sector de la comunicación. Eventualmente fragmentos y resultados de la entrevista podrán ser reproducidos bajo un seudónimo por su interés científico. En todo momento queda completamente garantizado el anonimato de la persona entrevistada y de las personas mencionadas en ella.

Entiendo que esta entrevista está diseñada para recoger datos personales sobre actividad laboral y sobre mi historia laboral. Mi participación es voluntaria y entiendo que no seré remunerado/a por mi participación. He leído y entendido todas las explicaciones que se me han facilitado; todas mis preguntas han sido respondidas de forma satisfactoria, y acuerdo participar voluntariamente en este estudio. Doy mi conformidad para la realización de la entrevista y su grabación mediante registro de voz. Por la presente transfiero los derechos de autor de mi contribución a José Martínez, investigador principal del proyecto.

Firma entrevistado/a: _____ Firma investigador/a: _____

En a de de 2016

Font: Verd i Lozares (2016, pàg. 142).

b) La importància de la implicació personal de l'investigador

Ja n'hem parlat en mòduls anteriors, però convé recordar-ho: l'investigador té una influència en la recerca. Des dels seus interessos, la seva manera de plantejar la recerca, la relació amb els subjectes, la manera com tracta la informació..., tot això està subjecte a cert biaix personal. Ara bé, això no és sinònim

d'absoluta subjectivitat, de falta d'ètica o de solidesa metodològica. Com ja hem dit, la clau és tenir present el paper que tenen aquestes qüestions i mirar de neutralitzar-les en la mesura del possible.

Per a això és necessari, primer, ser conscient de les pròpies circumstàncies i condicionants (edat, sexe, ideologia política, creences, formació...) i, després, fer-les explícites. És un posicionament ètic bàsic que Guasch (2002) expressa així:

«El intento de negación de la subjetividad en ciencias sociales pasa por construir una distancia respecto a la realidad social estudiada. Sin embargo, la subjetividad es inevitable; incluso necesaria. Si como propone Weber la acción humana es radicalmente subjetiva, su comprensión sólo puede conseguirse subjetivamente. El problema básico de la mirada sociológica es que la situación social del observador condiciona aquello que mira y aquello que ve. Sin embargo, en la medida en que el observador reconoce y hace explícita cuál es su posición social, la subjetividad queda, si no controlada, sí al menos matizada. Es una cuestión de honestidad profesional» (Guasch, 2002, pàg. 11).

I qualsevol investigador ha de partir, a més, de la consciència que la realitat sociolaboral, com a part de la vida humana que és, és complexa, explorable i experimentable des de multitud de punts de vista. No hi ha *una* realitat, *una* veritat, sinó una realitat viscuda de manera diferent per cada subjecte, en cada moment. L'objectiu de l'investigador qualitatiu no és aconseguir cap Veritat sinó conèixer les experiències, les vivències, els significats dels subjectes respecte a certs aspectes de la seva pròpia realitat, en un moment i en un context determinats.

D'altra banda, i ja ho hem dit també, per a conèixer i minimitzar els biaixos és imprescindible la implicació de l'investigador en el disseny i la implementació de la recerca, en totes les seves fases, incloses la presa i l'anàlisi de les dades, amb especial atenció a les relacions que s'estableixen amb els subjectes. És una qüestió de responsabilitat científica i també ètica que San Román (2000) ressaltava així:

«La relación entre el investigador y su objeto-sujeto de estudio no es desdeñable. Por el contrario, es la base de la comprensión y el fundamento de la esperanza en una ciencia aplicada a los intereses de la gente, no sólo a los nuestros. Si los estudios de bajísima calidad que constantemente atosigan y persiguen a inmigrantes y a gitanos están proliferando es en buena medida porque resultan cómodos al investigador, que envía a cualquier grupo de personas no cualificadas, ajenas al propio estudio (sean o no miembros de la minoría en cuestión), a realizar por él una toma de datos seca, descontextualizada, alienada, que le sustituyen como investigador mientras confortablemente se autoadjudica el papel de gran pope sobre el altar del despacho. Vivimos una época de renunciaciones profesionales y humanas. Cada vez hay más trabajos sociales protegidos de la sociedad, entre la que se supone que trabajan con una ventanilla o una mesa interpuesta, más médicos que olvidan que no hay cuerpo y alma sino un alma corpórea que sufre tanto ante el dolor como ante el miedo a volver a padecerlo, cada vez hay más científicos sociales que utilizan a los trabajadores sociales, los maestros, los estudiantes, las enfermeras (con los médicos no se atreven) o los miembros de asociaciones étnicas como instrumentos de toma de datos 'porque ellos tienen relación y los conocen', renunciando explícitamente a crear la relación profesional y humana que puede producir las bases de la comprensión y el fundamento de la contrastación, pero, sobre todo, el nivel de humanidad necesario e inexcusable para que el conocimiento sea algo más que una lista de números representando futilidades o una lista de respuestas a preguntas triviales, inadecuadas e impertinentes, si se hacen fuera de una relación entre personas» (San Román, 2000, pàg. 195-196).

I per a aconseguir tot això és fonamental la formació teòrica i pràctica dels investigadors. Ja hem esmentat en mòduls anteriors que hi ha una tendència a creure que l'aplicació de les tècniques qualitatives és ràpida i senzilla, que les poden aplicar investigadors poc formats i poc coneixedors del context de recerca, i hem assenyalat que és un greu error que amenaça no solament la confiabilitat de les dades obtingudes sinó també la credibilitat de les tècniques en si mateixes. Per aquest motiu, és fonamental l'adequada formació dels professionals i la gradual adquisició d'experiència en totes les fases de la recerca. És evident que en tècniques qualitatives part de l'aprenentatge ha de ser pràctic, de manera que a mesura que l'investigador acumula experiència en l'aplicació de les tècniques millora la seva capacitat d'augmentar les seves potencialitats i reduir les seves limitacions; ara bé, també s'ha de reconèixer que la importància de l'experiència de vegades s'ha utilitzat com a excusa per a encobrir dèficits o si més no falta de cura en la formació teòrica dels investigadors, i així fer la impressió que la importància d'aquesta és menor i que es pot pal·liar, simplement, aplicant les tècniques. És un greu error que ha fet que en certs sectors es cregui que *qualsevol* pot fer una observació participant, dissenyar i desenvolupar entrevistes en profunditat o conduir un grup de discussió. Que no hi hagi regles o decàlegs estrictes sobre l'aplicació en totes les seves facetes no significa que aquestes tècniques no estiguin sistematitzades ni siguin alienes al mètode científic. Ben al contrari. Que l'aplicació sigui flexible el que significa és que ha de ser contextualitzada, adaptada a la recerca i a la població en concret, no improvisada. El fet que des d'alguns sectors no es parli de tècniques sinó de praxis o fins i tot d'art, només ha contribuït a aquest malentès que, hi insistim una vegada més, amenaça la qualitat de les dades i desprestigia la metodologia, les tècniques concretes i, també, les disciplines que les apliquen.

I, ja finalment, un petit apunt sobre el compromís amb els subjectes quant a la millora en les seves condicions de vida: és difícil, de vegades, establir els límits entre el compromís i la militància, de tal manera que la reflexió sobre el grau de compromís ètic o, en aquest cas, ideològic, que pot i que ha de tenir l'investigador qualitatiu ha omplert moltes pàgines de bibliografia científica. San Román (2000) explica la responsabilitat i la presa de consciència que això implica, en aquest cas, referint-se al treball amb minories i poblacions en situació d'exclusió social:

«Quizá ahora ya estaría más en condiciones de decir que el papel de la Universidad en el tema de la inmigración, las minorías étnicas y la diversidad cultural se fundamenta, a mi entender, en el sustrato único humano que compartimos y que es el que nos permite la comprensión, la gestación de ideas sobre diferencias y similitudes, sobre el terrible papel de la desigualdad, la contrastación de las ideas a la luz de otras ideas, y a la luz de datos con sentido, con contexto, datos humanos, de personas que son similares y diversas entre sí y ante nosotros, múltiples y complejas, datos vivos. Y diría también con convencimiento que ese saber es necesario, que tiene una utilidad social incuestionable si se acompaña de otros elementos precisos: los objetivos a los que estos colectivos aspiran, la intervención activa en los proyectos de todas y cada una de las partes que se ven afectadas por ellos, la programación de un sistema de evaluación y modificación continuo, el planteamiento integral de los problemas y los objetivos sociales y culturales, y la actuación responsable de todos» (San Román, 2000, pp. 196-197).

Més encara, com a investigadors responsables no podem oblidar que els *amos* de la informació són els subjectes, que desenvolupem les nostres recerques i construïm les nostres carreres gràcies a la seva col·laboració. Els subjectes no són *dipòsits d'informació* que els investigadors estiguin automàticament autoritzats a recollir i explotar (Krotz, 1991). Ni la nostra formació científica ni la nostra bona voluntat a l'hora de fer recerques ens autoritzen a silenciar la veu dels veritables protagonistes: la recerca qualitativa es basa en el diàleg, però aquest ha de ser sempre real. Per això, el compromís de l'investigador dels subjectes va més enllà de la confidencialitat de les dades o d'un comportament ètic durant la recerca o en l'explotació dels resultats i abasta, també, algun tipus de *retorn* a la comunitat dels resultats de les nostres recerques. Es tracta d'un compromís molt important i que, sovint, s'obvia o es limita a una nota d'agraïment al començament del text o a peu de pàgina. Pujadas (2004) ho explica així:

«Aquest tipus de compromís no l'adquireix, per exemple, l'enquestador que demana per favor a una persona una col·laboració de deu minuts per fer un qüestionari anònim. L'etnògraf, al contrari, demana molt més de la persona, una col·laboració que significa una irrupció en la intimitat de la persona, sovint també de la seva llar, que furga en els motius, les experiències i vivències que acompanyen en el relat detallat de la trajectòria vital. La persona col·laboradora es despulla davant nostre i això demana complicitat, un cert grau d'identificació i, naturalment, compromís» (Pujadas, 2004, pàg. 303-304).

3. L'informe qualitatiu de recerca

Una vegada abordats els elements fonamentals dels dissenys qualitius quant a plantejament i estructura dels projectes (mòdul d'«Introducció a la metodologia qualitativa de recerca»), ús de les tècniques de recerca (mòduls de «L'observació participant», «La entrevista i la història de vida» i «El grup de discussió, la recerca documental y altres tècniques qualitatives de recerca») i anàlisi i control de qualitat de les dades (en aquest mateix mòdul), tanca-rem els materials d'aquesta assignatura amb una breu referència a l'estructura i contingut que ha de tenir l'informe de qualsevol recerca de característiques qualitatives.

3.1. Contingut i estructura dels informes qualitius de recerca

L'objectiu de qualsevol informe de recerca és presentar els resultats de la recerca a un públic que pot ser divers: institucions acadèmiques, finançadors de l'estudi, personal tècnic o polític, públic en general, els mateixos subjectes de la recerca, etc. Serà necessari, per tant, adaptar l'estructura, el tipus de continguts i fins i tot la utilització del llenguatge al públic concret.

El format de presentació també pot ser variat: com a informe tècnic, llibre o monografia, tesi doctoral, article científic o divulgatiu, etc. És habitual, de fet, que la presentació de dades d'una mateixa recerca es faci en diversos formats.

Cap d'aquests dos aspectes està mancat d'importància, en la mesura en què condicionen l'estructura, el llenguatge i fins el tipus de dades que s'inclouen en el producte final. Així, per exemple, un document orientat a ser llegit per la comunitat científica especialitzada incidirà més en qüestions teòriques i metodològiques que un d'orientat a guiar l'exercici de tècnics de l'Administració pública, en el qual es prestarà més atenció a la presentació de dades empíriques, orientacions i recomanacions. Quant a l'estil, en un document divulgatiu, per exemple, es podrà utilitzar una redacció de tipus més narratiu i amè, mentre que en un article per a una revista especialitzada l'estil serà més tècnic, precís i concís. Aquest estil, especialment fora de l'àmbit més estrictament polític o tècnic, també està impregnat per les preferències de l'investigador: alguns s'estimen més relats de tipus més personal, en els quals, sense desatendre els aspectes tècnics i metodològics i l'exposició clara de les dades, s'opti per donar protagonisme a l'experiència i sentiments al llarg del procés, mentre que altres defensaran un estil més distant i impersonal.

Ara bé, la redacció d'un informe de recerca no és únicament una qüestió d'estil d'escriptura i presentació de resultats sinó una etapa més de la reflexió analítica que ja s'haurà iniciat al començament de l'estudi. Escriure un informe de recerca implica decidir quina informació s'hi aporta i com cal fer-ho per

a mostrar el rigor del procediment seguit, la utilitat i rellevància de les dades obtingudes i el seu valor per a sustentar les interpretacions i les conclusions a les quals s'ha arribat, adaptant-se, a més, a les normes imposades pel tipus de document que estiguem redactant (per exemple, no és equiparable l'extensió amb què poden presentar-se les dades i arguments en una tesi doctoral que en una revista científica). La posició teòrica de l'investigador, la seva actitud davant de la presa de dades i el valor que hi atorga per a la generació d'hipòtesis i teoria, també tindrà una incidència en l'estructura i estil de l'informe. Verd i Lozares (2016) ens insisteixen en la importància d'aquest esforç analític i teòric en la presentació de resultats:

«Por supuesto, el modo de presentar los argumentos será muy variado, puesto que dependerá de la pregunta de investigación, la dinámica desarrollada o el objeto de estudio finalmente planteado, entre otros factores. [...] Lo importante aquí es dotar a las conclusiones de un carácter teórico, entendido como un nivel abstracto del discurso que permita una cierta generalización o transferibilidad de los resultados. El principal error que suele cometerse en las conclusiones de la investigación cualitativa es limitarlas a una pura "descripción" de lo que se ha hallado, cuando en realidad deberían ser el fruto de la reflexión provocada por la pregunta de investigación, los datos, la teoría y los resultados» (Verd i Lozares, 2016, pàg. 80).

D'altra banda, independentment del format utilitzat (tesi, informe tècnic, treball de final de màster...) i del públic destinatari, tot informe de recerca ha de recollir detalladament una sèrie d'apartats que permetin entendre i contextualitzar els resultats presentats i les conclusions a les quals s'ha arribat. No n'hi ha prou, doncs, amb un apartat de resultats i conclusions, sinó que és necessari explicitar els objectius i les hipòtesis de partida, les perspectives teòriques seguides i les decisions quant a la metodologia de la recerca. I és necessari fer-ho, a més, de manera clara, coherent i explícita. Tot això permetrà al lector no solament comprendre el procés investigador i el sorgiment i anàlisi de les dades sinó, també, qüestionar-ho.

Els principals apartats són els següents, descrits en l'ordre en què s'han de presentar, encara que, de manera coherent amb el que s'ha dit en els paràgrafs anteriors, el model admet certa flexibilitat.

3.1.1. Títol

Tal com expliquem en el mòdul «Introducció a la metodologia qualitativa de recerca» de l'assignatura (apartat 3.2.1.), el títol del nostre informe de recerca pot semblar una qüestió menor, però no ho és. Dèiem en aquell punt (i ho repetim ara) que el títol:

- Ha de ser breu però clarificador de l'objecte d'estudi.
- Ha d'estar redactat en termes precisos però comprensibles.
- Ha de ser atractiu però rigorós.
- S'hi han d'utilitzar els conceptes amb precisió, també pensant en la futura indexació del text.

Nota

Per a la següent exposició assumirem que redactem un informe de recerca extens. En altres formats, haurem d'adaptar l'extensió del text en el seu conjunt i de cada apartat a les exigències que aquest imposi.

3.1.2. Resum (*abstract*)

El resum és un element imprescindible independentment del format que donem al nostre informe. Es tracta d'un text breu que ha de recollir, de manera sintètica, una descripció de:

- Tema d'estudi.
- Objectiu general.
- Equip de recerca.
- Disseny metodològic general.
- Àmbit espacial, temporal i poblacional.
- Resultats principals i la seva rellevància, molt breument.
- Paraules clau.

Es tracta de presentar, en pocs paràgrafs, una idea general del treball que s'ha fet, de manera que el lector pugui entendre, amb una lectura ràpida, els aspectes fonamentals de l'estudi.

Sempre resulta difícil redactar un resum perquè implica resumir en molt poc espai la totalitat d'un treball que serà molt més extens i que ens haurà costat temps i esforç de dur a terme. Una estratègia que sol donar bon resultat és pensar a incloure només la informació que nosaltres mateixos busquem quan, en fer una revisió bibliogràfica sobre un tema, llegim en diagonal els resums dels textos que anem trobant a fi de decidir si els llegirem amb deteniment o no. És a dir, hem d'aconseguir una redacció sintètica però alhora precisa i atractiva, que permeti al lector tenir elements suficients per a veure què trobarà en el text.

En aquest apartat, l'estil ha de ser senzill, estructurat en paràgrafs separats i curts formats per frases breus que recullin una única idea. Ara bé, la senzillesa no ha d'estar renyida amb la precisió ni tampoc no s'ha d'oblidar que el text ha de resultar suggeridor i animar el lector a endinsar-s'hi.

És recomanable (i en el cas de publicacions especialitzades o textos acadèmics és imprescindible) que aquest resum, a més de l'idioma original del treball, també hi aparegui en anglès.

Quant a les paraules clau, són els conceptes que hauríem d'utilitzar per a descriure molt sintèticament la temàtica del nostre treball. Un bon truc per a seleccionar-les consisteix a pensar que són les que habitualment s'utilitzen per a indexar el text en els cercadors bibliogràfics. Se sol demanar entre tres i cinc paraules clau (mai més de vuit), genèriques i descriptives, que, igual que el resum, també s'han de traduir a l'anglès.

3.1.3. Introducció

Tal com hem explicat en el mòdul «Introducció a la metodologia qualitativa de recerca» de l'assignatura, aquest apartat ha de contenir els següents elements, alguns dels quals, com podreu veure, es corresponen, en diferent mesura, amb els necessaris en un projecte de recerca.

a) Definició de l'àrea problemàtica

Ja sabem que aquest epígraf ha d'incloure un breu relat del context en el qual va sorgir la recerca (interessos de partida, temàtica general, plantejaments inicials, etc.), que s'ha de completar, en el cas d'un informe final, amb una descripció completa del tema d'estudi i la seva ubicació en el context sociocultural més ampli en el qual té lloc.

b) Justificació de la recerca

També sabem que aquest apartat ha de recollir una defensa dels investigadors de la rellevància (social i/o acadèmica) de l'estudi; també ha de recollir una explicació honesta sobre el seu possible caràcter innovador (per la temàtica, els subjectes, l'enfocament metodològic o l'aplicabilitat dels resultats).

c) Delimitació general de la recerca

En aquest punt, que alguns autors engloben en la definició de l'àrea problemàtica, és imprescindible fer una contextualització completa de l'objecte d'estudi. És a dir, s'ha de proporcionar al lector informació detallada i precisa del marc geogràfic, temporal i poblacional concret de la recerca.

Com ja expliquem en el mòdul «Introducció a la metodologia qualitativa de recerca», el marc geogràfic ha d'incloure informació completa sobre la localització espacial en la qual hem desenvolupat la recerca i descriure amb cert detall les característiques sociodemogràfiques rellevants de la població. El marc temporal ha d'enquadrar el tipus de recerca (longitudinal, transversal) i el lapse de temps en el qual es durà a terme i que permet interpretar les dades. En el marc poblacional, hem d'identificar amb precisió la població que ha estat subjecte d'estudi, les unitats d'anàlisi i d'observació.

d) Factibilitat de la recerca

Aquest apartat que, en alguns estils, es pot incloure en el mateix epígraf que la justificació de la recerca, ha de recollir un repàs d'alguns aspectes ja inclosos en el disseny inicial de l'estudi: disponibilitat de mitjans bibliogràfics, humans, materials, econòmics i de temps, i també l'accessibilitat a les poblacions, les institucions i les dades. Ara bé, l'enfocament, en aquest moment, ha d'estar orientat a defensar que les estimacions inicials van ser (o no) realistes i ajustades i en quines mesures les possibilitats reals van permetre arribar als resultats

esperats. Es tracta, per tant, de recollir sincerament en quina mesura, amb els mitjans de què hem disposat, hem estat capaços d'aconseguir els nostres objectius i en quina mesura, també, alguns d'aquests objectius (previstos o que van sorgir al llarg del procés) s'han hagut d'ajornar tot esperant millors condicions. És el moment, també, d'explicar al lector els canvis o incidents que es poden haver produït durant el procés investigador i que poden haver influït, positivament o negativament, en el seu desenvolupament i en els resultats.

e) Preguntes de recerca

Com també expliquem en el mòdul «Introducció a la metodologia qualitativa de recerca», aquest apartat ha de recollir les preguntes de recerca a les quals hem intentat donar resposta amb el nostre treball.

Arribats en aquest punt del text, ja sabem de sobres que aquestes preguntes de recerca es van plantejar des del començament del treball de manera oberta i flexible, de manera que poden haver anat canviant (augmentant, disminuint, matisant-se...) al llarg de la recerca fins al punt que poden ser, de vegades, encara que tampoc sempre, força diferents de les que vam recollir en el projecte de recerca.

f) Presentació de l'estructura de l'informe

En alguns casos, sobretot quan es tracta d'un llibre o un treball acadèmic de certa extensió, s'ha d'incloure en la introducció una breu presentació de l'estructura del treball, que descriu el contingut general dels capítols (com a màxim un paràgraf per a cadascun).

En general, quan el format del text ho permet, la introducció consta d'unes poques pàgines en les quals es fa una presentació genèrica però completa de la recerca. Per a entendre'ns, podem afirmar que es tracta d'una part del text que permetrà al lector, de manera senzilla i ràpida, saber on es trobarà si continua la lectura.

3.1.4. Objectius de recerca

En aquest punt és necessari mostrar, adequadament formulats, els objectius de recerca. Ja sabem que aquests objectius han de ser breus i concrets, coherents amb les preguntes de recerca, amb la delimitació general de la recerca i amb els plantejaments teoricometodològics que s'hagin seguit.

També sabem que l'habitual, i el més correcte, és establir una llista numerada en la qual es diferenciï clarament entre objectiu o objectius generals i específics.

De manera coherent amb les característiques inherents al disseny qualitatiu, els objectius, tant el general com els específics, es poden haver modificat, igual que les preguntes de recerca, des del plantejament del projecte i en diferents moments al llarg del procés, de tal manera que és important fer almenys una breu referència a aquestes modificacions i a les circumstàncies que les van motivar.

3.1.5. Hipòtesi

L'investigador ha d'oferir una llista d'hipòtesis, ben redactades, en les quals els conceptes s'hagin definit amb precisió i les relacions entre variables (i les condicions en les quals es donen) s'expliquin ben clarament.

Igual que les preguntes de recerca i els objectius, les hipòtesis s'hauran anat modificant a mesura que els coneixements sobre el tema d'estudi i la població augmentaven i, més encara, s'hauran posat a prova específicament durant el procés de recerca. Així, en aquest apartat del text s'ha de reflexionar sobre les hipòtesis de partida, com s'han anat modificant, quines han estat rebutjades i en quines condicions i, també, quines i en quines condicions s'han acceptat de manera provisional.

3.1.6. Marc teòric

Els termes *revisió de la bibliografia*, *estat de la qüestió* i *marc teòric* s'utilitzen sovint de manera confusa. En aquest moment no és possible detenir-nos en una reflexió sobre els matisos que els diferencien, de manera que ens centrarem en l'expressió *marc teòric*, que considerem més comprensiva.

De manera general, podem dir que l'elaboració del marc teòric d'una recerca implica els processos de cerca i anàlisi de material bibliogràfic i documental per a la redacció dels antecedents i l'estat actual del tema, a més de la definició precisa dels conceptes utilitzats en el treball i l'exposició de les principals dades empíriques disponibles. En altres paraules:

«[Fundamentar un trabajo] Significa mostrar, razonadamente, los cimientos o las bases teóricas que sustentan el diseño y la elaboración del trabajo, estableciendo relaciones significativas entre enfoques, principios y conceptos nucleares. En último término, el abordaje de ciertas proposiciones teóricas, postulados y marcos de referencia, deben conducir al autor/a a establecer hipótesis o conjeturas que después se validarán en la realidad estudiada.

La **fundamentación teórica** implica desarrollar, de manera sistemática y razonada, el conjunto de ideas, conceptos, nociones, postulados, enfoques y problemáticas que enmarcan y sostienen el trabajo. Al mismo tiempo, se debe ofrecer información de la perspectiva asumida por el/la autor/a, a partir de la cual se interpretará el proceso de elaboración del trabajo. Por esta razón, fundamentar un trabajo implica *activar habilidades de análisis, relación y juicio crítico para establecer ideas, concepciones o postulados propios*.

En el Trabajo de Fin de Máster es útil incluir aspectos como:

- *Antecedentes teóricos y conceptuales* y estudios ya existentes sobre la temática. Se trata de describir e interpretar hechos clave, el estado actual y la evolución de la problemática en el correspondiente ámbito científico y disciplinar.

- *Descripción e interpretación* de los principales tópicos y variables del estudio e identificación de sus posibles interrelaciones.
- *Planteamiento de interrogantes o hipótesis* no suficientemente resueltos en la literatura, pero relevantes para justificar la pertinencia del objeto de estudio.
- *La redacción de la fundamentación teórica* debe ser clara y ordenada, para conseguir una buena integración y coherencia de las ideas expuestas en el texto. En este sentido, la fundamentación teórica no es un glosario o una compilación lineal de todas las aportaciones teóricas existentes sobre un tema.
- *El estilo literario utilizado es importante*. Es recomendable cuidar la unidad y el sentido de las oraciones y párrafos mediante relaciones coherentes, así como vigilar la claridad y precisión en la expresión de juicios y valoraciones. Siempre que haya una referencia o cita, ésta deberá ser incluida en la bibliografía» (Rodríguez i Llanes, 2013, pàg. 24, les negretes i les cursives són seves).

El marc teòric ha de contenir, per tant, una revisió i una anàlisi crítica de material documental que reculli els elements següents:

- Les principals disciplines des de les quals s'ha abordat el tema d'estudi.
- Els principals enfocaments teòrics clàssics sobre el tema d'estudi.
- L'evolució dels principals enfocaments des dels pressupòsits clàssics o precursors fins ara.
- L'enfocament majoritari o més rellevant sobre el tema en el moment actual.
- La conceptualització dels principals conceptes o variables que utilitzarem en el nostre treball, considerada des de l'enfocament que ens sembla principal o que proposem en el nostre text.
- Els principals enfocaments o reflexions metodològiques plantejades per diferents autors, corrents o disciplines per a abordar el nostre problema de recerca.
- Les dades empíriques disponibles sobre el tema en el moment actual.

Per a elaborar el marc teòric s'ha de revisar la bibliografia sobre el tema i informar el lector de l'existència de diferents disciplines, debats i orientacions teòriques i quin i per què ha estat seleccionat per a orientar la recerca. Com sembla lògic, per a una revisió bibliogràfica amb garanties hem de tenir presents els criteris de qualitat i pertinència de les fonts que utilitzem, però també un criteri de racionalitat o realisme en la revisió. És a dir, encara que, com dèiem abans, no es pot obviar si més no un breu repàs dels enfocaments clàssics, també és cert que, sobretot en temàtiques molt estudiades, un repàs històric exhaustiu pot estar fora de lloc i, sobretot, fora del nostre abast quant a disponibilitat de temps, més encara si estem començant a treballar en un tema. En aquests casos, pot ser aconsellable començar recorrent a revisions o altres fonts secundàries i centrar la lectura de fonts primàries per als autors o enfocaments

més actuals. També quan l'extensió del text ha de ser limitada, el més aconsellable és fer una referència succinta als autors clàssics, precursors o principals, i explicar després quina han estat l'evolució a partir d'aquests autors fins a arribar als més destacats del moment actual, detenint-nos, especialment, en els que han introduït variacions rellevants o que han marcat punts d'inflexió en les perspectives respecte al tema d'estudi.

En relació amb tot això, un altre aspecte central de qualsevol marc teòric és la definició precisa de cadascun dels conceptes i variables que s'empren en les hipòtesis i en tot el text. En aquest punt, l'investigador ha de deixar clares les definicions que utilitzarà, siguin aquestes procedents de la bibliografia (i acceptades en l'àmbit acadèmic) o, també, operacionalitzades pel mateix investigador per a l'estudi en concret, és a dir, definicions elaborades *ad hoc* (però sustentades en la teoria i en els coneixements obtinguts durant l'estudi), en les quals l'investigador pot perfilar o matisar –de manera totalment contextualitzada a la situació concreta– què entindrà per cada terme.

A més de la bibliografia de caire més teòric, també caldrà revisar la referida a qüestions metodològiques que reforcin les decisions preses en aquest terreny i aportar dades empíriques que permetin contextualitzar el problema i la població.

Ara bé, és important assenyalar que no es tracta de presentar un resum de les principals teories o dades disponibles. La redacció d'un marc teòric és tasca analítica, reflexiva, crítica i també creativa, en què ha de quedar clar com s'ha anat construint l'objecte d'estudi, quines teories o hipòtesis l'han abordat i quines, entre aquestes, subscriu o no l'investigador, o li són útils per al tipus de plantejament que proposa.

Finalment, cal assenyalar (i no ha de ser cap sorpresa) que l'elaboració del marc teòric és una tasca contínua, que comença en els primers moments de plantejament del projecte, continua gradualment al llarg de tota la presa de dades i no es dona per tancada fins al moment de la redacció final del text. La preparació d'aquesta part del text haurà començat, de fet, molt probablement, fins i tot abans que la mateixa recerca: l'investigador haurà fet lectures i haurà pres notes analítiques o fet reflexions, de vegades ja de manera molt sòlida, abans de començar a investigar. Després, la cerca bibliogràfica, la lectura i l'anàlisi s'intensificaran en el moment del disseny i continuaran al llarg de tot el procés. La redacció definitiva s'abordarà al final, quan es plantegi la presentació d'informes o publicacions.

Com que aquesta part de l'informe de recerca sol ser, a més, la més densa del text, ha d'estar sempre ben organitzada, dividida en epígrafs temàtics si és necessari i amb un estil de redacció que, alhora, sigui fluid i faciliti la lectura però respecti el tipus de llenguatge pertinent i amb un ús clar i precís dels conceptes.

3.1.7. Metodologia

Tal com hem explicat en el mòdul «Introducció a la metodologia qualitativa de recerca» de l'assignatura, aquest apartat ha de contenir informació exhaustiva sobre el conjunt de decisions metodològiques que s'han pres en la recerca. En concret, ha de recollir:

a) Plantejament metodològic de la recerca

Respecte a l'orientació metodològica, no solament és necessari enunciar el tipus de recerca que s'ha fet (qualitativa, quantitativa o mixta), sinó que aquesta decisió ha d'aparèixer àmpliament argumentada: és imprescindible oferir raons sòlides per les quals es creu que la metodologia emprada és la més adequada a les característiques del fenomen d'estudi, als objectius de la recerca i als recursos disponibles (quant a temps i pressupost, però també quant a la formació i experiència dels investigadors).

Així mateix, a més de l'adequació o els avantatges de la tipologia triada, també és necessari recollir les possibles limitacions i com es creu que poden haver afectat el desenvolupament de la recerca i les dades obtingudes.

b) Tècniques de recerca seleccionades

L'informe de recerca ha de recollir detalladament el conjunt de tècniques que s'han emprat, i justificar, per a cadascuna i per separat (perquè quedi més clar) les següents dades:

- Tipologia concreta de cada tècnica: és a dir, observació participant o no participant, tipus d'entrevista (estructurada, semiestructurada...), etc.
- Utilitats o avantatges de cada tècnica triada, per a la població i temàtica d'estudi i, en concret, per a cada etapa de la recerca i per a les variables o fenòmens concrets per a les quals s'ha utilitzat.
- Limitacions de la tècnica triada, també de manera contextualitzada a la recerca, temàtiques i situacions concretes.
- Dificultats d'implementació de cadascuna de les tècniques, previstes inicialment però també sobrevingudes abans i durant l'aplicació de la tècnica.
- Criteris d'articulació de diferents tècniques de recerca: en aquest aspecte és necessari justificar les potencialitats i també les limitacions de l'ús combinat de tècniques de recerca. També cal justificar l'ordre d'implementació.

- Persona o persones encarregades de cadascuna de les etapes d'implementació de cada tècnica, que abastarà el disseny, la presa de dades i la seva anàlisi, però també la transcripció d'arxius.
- Criteris de mostreig específics per a cada tècnica: en aquest punt serà necessari explicitar els criteris de selecció i estratègies de reclutament de la població en el seu conjunt i, específicament, per a cadascuna de les tècniques. És a dir, és necessari detallar els criteris d'inclusió i exclusió d'escenaris i persones, les estratègies de contacte i d'incorporació a la mostra (per a cada tècnica) i el nombre de persones i el seu perfil (quant a les característiques rellevants per a l'estudi i la tècnica). En altres paraules, cal especificar com, per què i amb quins criteris es van seleccionar els escenaris i informants en l'observació participant, les persones que s'ha entrevistat, els participants dels grups de discussió, etc. A més, cal assenyalar els avantatges i facilitats per a l'accés i el reclutament, però també les limitacions i les negatives, de nou, per a cadascuna de les tècniques. Ateses les característiques del mostreig qualitatiu (intencional, seqüencial i tancat per saturació), també és necessari explicitar els criteris emprats per a decidir que es va arribar a saturació teòrica. I, no podria ser altrament, cal incloure no solament els criteris teòrics sinó també els pràctics i explicitar si hi ha hagut limitacions de temps, de pressupost, d'accessibilitat, etc.

c) Instruments de recerca utilitzats

A més de les tècniques, és necessari explicar el procés de construcció dels diferents instruments de recollida de dades que s'hagin emprat, ja siguin guions d'observació, d'entrevista, de grups de discussió, etc.

És necessari justificar el contingut concret d'aquests instruments perquè el lector pugui, primer, valorar la seva adequació als objectius i possibilitats de l'estudi i a la població en concret i, després, els resultats obtinguts.

A més, és del tot imprescindible explicitar si s'han utilitzat instruments propis (dissenyats pels investigadors, *ad hoc* per a la recerca en concret o al llarg de la seva trajectòria professional) o d'altres investigadors, o fins i tot estandaritzats (com ara enquestes d'alguna institució o proves psicomètriques validades). En aquest últim cas, és necessari tenir en compte que s'ha de disposar dels permisos necessaris i citar les fonts correctament.

Si s'utilitzen instruments propis, és imprescindible, a més de justificar la tria, detallar el procés de disseny de l'instrument, en general i per a cada bloc temàtic i ítem o pregunta, incidint especialment en els aspectes en els quals s'ha pretès una innovació en els plantejaments (respecte a les fonts bibliogràfiques consultades), o que ha estat necessària alguna adaptació per a la població en concret.

En alguns casos, encara que no és obligatori, tots o part d'aquests instruments es poden incloure com a annexos.

d) Pla de treball

Com diem, és necessari que el lector conegui com s'ha treballat: quan s'ha planificat i implementat cada tècnica i cada fase de la recerca (incloses la fase de disseny i de redacció de resultats), de manera que totes aquestes dades han d'aparèixer descrites amb claredat en el nostre informe de recerca, per a dotar el lector d'instruments suficients per a valorar la confiabilitat de les dades recollides i de les hipòtesis plantejades. Ja ho deia, fa un segle, Malinowski:

«[...] Los resultados de una investigación científica, cualquiera que sea su rama del saber, deben presentarse de forma absolutamente limpia y sincera. Nadie osaría presentar una aportación experimental en el campo de la física o de la química sin especificar al detalle todas las condiciones del experimento; una descripción exacta de los aparatos utilizados; la manera en que fueron encauzadas las observaciones; su número, el lapso de tiempo que le ha sido dedicado y el grado de aproximación con que se hizo cada medida. En las ciencias menos exactas, como la biología o la geología, esto no puede hacerse de manera tan rigurosa, pero cada investigador debe poner al lector en conocimiento de las condiciones en que se realizó el experimento o las observaciones. En etnografía, donde la necesidad de dar clara cuenta de cada uno de los datos es quizá más acuciante, el pasado no ha sido por desgracia pródigo en tales exactitudes, y muchos autores no se ocupan de esclarecer sus métodos, sino que discurren sobre datos y conclusiones que surgen ante nuestros ojos sin la menor explicación.

Sería fácil citar obras de gran reputación y cuño científico e las cuales se nos ofrecen vagas generalizaciones sin recibir jamás ninguna información sobre qué pruebas fácticas han conducido a tales conclusiones. Ningún capítulo, ni siquiera un párrafo, se dedica expresamente a describir en qué circunstancias se efectuaron las observaciones y cómo se compiló la información. Considero que una fuente etnográfica tiene valor científico incuestionable siempre que podamos hacer una clara distinción entre, por una parte, lo que son los resultados de la observación directa y las exposiciones e interpretaciones del indígena y, por otra parte, las deducciones del autor basadas en su sentido común y capacidad de penetración psicológica» (Malinowski, 2001, pàg. 39-41).

Tot això, a més de servir per a avaluar la qualitat de la recerca i la confiabilitat de les dades, serveix per a valorar-ne l'aplicabilitat al context concret i a altres i, també, per a suggerir nous enfocaments i estratègies de recerca.

De vegades, és difícil reconèixer les limitacions de les nostres recerques, les dificultats que hem trobat, els problemes que no hem pogut resoldre, etc., però fer-ho és una exigència ètica de qualsevol professional. Pretendre passar de puntetes pels errors, esbiaixar les llacunes o *maquillar* o *adornar* els nostres procediments i resultats no és acceptable. I, a més, com se sol dir, *abans s'atrapa un mentider que un coix*.

3.1.8. Presentació de resultats

En aquest apartat s'han de recollir els procediments utilitzats per a la preparació, ordenació i codificació de les dades obtingudes i, també, les estratègies i instruments d'anàlisi.

És imprescindible especificar d'on procedeixen les dades (context, població, tècnica, instrument) i, si n'hi ha, les discrepàncies entre les obtingudes amb cada tècnica, i aportar, en aquest cas, interpretacions que puguin explicar-les. Com sembla obvi si s'ha de jutjar pel que s'ha dit en els paràgrafs anteriors, caldrà exposar no solament les dades que corroboren les nostres hipòtesis o interpretacions, sinó també aquelles que les qüestionen o que suggereixen noves línies de recerca. Només s'han d'ometre les dades que no siguin, honestament, rellevants o que l'espai disponible no ens permeti mostrar.

Quant a l'estructura de la presentació, sol ser aconsellable organitzar-la per temes i anar dels resultats més generals als més específics. Cada tema o idea s'ha de detallar completament abans de passar a la següent i és necessari vincular les temàtiques entre si sempre que sigui possible, a fi tant de facilitar la comprensió i crítica del lector com per a fer més fluida la lectura. Alguns autors reprenen en aquest punt les hipòtesis i objectius plantejats i mostrats en els apartats corresponents i inicien una presentació de les dades relatives a cadascuna d'aquestes, i deixen al final aquells que han sorgit en el procés, de manera que es pugui, a més, justificar si s'ha arribat o no a complir-los i per què; altres fan una organització temàtica ordenada, enllaçant temes, objectius inicials i dades; encara n'hi ha altres que utilitzen una línia temporal, una presentació comparativa, etc. La redacció també pot tenir diversos estils, totalment compatibles entre si: narracions extenses i detallades, quadres sinòptics, mapes conceptuals, diagrames, etc., que permetin al lector comprendre en tota la seva complexitat el material que se li presenta, el seu origen i la seva aplicabilitat o utilitat.

En qualsevol format, la presentació ha de ser amena però amb criteri teòric. No es tracta d'aclaparar el lector amb les dades, en un intent bastant pueril de reforçar el que es diu o demostrar que s'ha treballat molt, sinó de revelar que s'ha fet una recerca rigorosa –des del punt de vista teòric i metodològic–, que ha donat com a fruit una sèrie de dades que han estat treballades amb igual rigor i seguint procediments que es fan explícits. Aquestes troballes presentaran fortaleeses, que cal destacar, i també llacunes, que és necessari explicitar. Si es vol reforçar o il·lustrar més àmpliament algunes afirmacions o mostrar material relacionat però no central, cal recórrer a un apartat d'annexos.

L'estil de redacció, el volum i detall de les dades ofertes i la seva contextualització han de fer possible que el lector estigui en condicions de revisar críticament les nostres dades i les nostres conclusions sobre aquestes, de manera que la presentació ha de ser clara i concisa, sense ambigüitats ni subterfugis.

Respecte a l'ús més o menys extens de citacions literals, ja n'hem comentat alguna cosa. Encara que hi ha cert component d'estil personal de l'investigador i també diferents posicions teòriques entre els diferents autors especialitzats, defensem la utilització de fragments del material empíric (respostes en entrevistes, en grups de discussió...) només amb finalitat il·lustrativa i mai com un mitjà, més o menys declarat, de furta al lector la necessària interpretació de

les dades. Les citacions, doncs, cal triar-les amb criteris teòrics i pràctics: teòrics, perquè han de ser útils per a il·lustrar adequadament cadascun dels temes que es tracten; pràctics, perquè han de ser breus i ben administrades. Així seleccionades reforcen l'exposició, exemplifiquen de manera contextualitzada l'anàlisi, donen veu als subjectes i fan més amena la lectura de l'informe.

Pel que fa a l'ús d'un estil quantitatiu, ja ho hem dit reiteradament, que l'anàlisi d'aquest tipus té cabuda en un disseny metodològic de tipus qualitatiu, però només quan és pertinent i no com una manera de pretendre dotar l'anàlisi d'un halo de significació o contundència estadística que ni sol ser pertinent ni és necessari.

Finalment, San Román (2006) també ens avisa de la necessitat de tenir en compte el possible ús que es farà de les dades per a decidir quina informació es proporciona i quina no, i també la manera de presentar-la, especialment tenint en compte que una vegada publicats els resultats, l'investigador (antropòleg, en el cas de la reflexió de San Román) perd en bona part el control del que es farà amb les dades:

«Sin embargo, cualquier antropólogo que publica sus resultados es, en el fondo, consciente de que son en gran parte aplicables y de que de una o de otra forma se van a aplicar. Esto explica que no todo se diga, que lo que se dice se diga de cierta forma y no de otra; en definitiva, se protege el conocimiento de un uso inadecuado ante el que quien escribe ya ha perdido, por escribirlo, control sobre él. Y lo sabe» (San Román, 2006, pàg. 380-381).

3.1.9. Conclusions

Aquest capítol consisteix en una redacció complexa, fins i tot per a investigadors experimentats, perquè implica fer una anàlisi crítica del treball dut a terme.

No es tracta, com passa sovint, de tornar a presentar o resumir en major o menor mesura els resultats obtinguts –això ja s'haurà fet amb detall a l'apartat anterior–, sinó d'elaborar una reflexió crítica sobre les dades i la recerca en el seu conjunt que ha de permetre valorar en quina mesura ha complert els seus propòsits, i ressaltar la rellevància de les troballes principals, especialment les que es consideren aportacions o enfocaments originals, nous o d'especial utilitat per a la seva aplicació. Per això, la reflexió s'ha de presentar vinculada als objectius, a la perspectiva teòrica i metodològica i a les interpretacions elaborades. Es tractaria, dit un xic poèticament, de *tancar el cercle*, vinculant els resultats de la recerca al seu context en què van sorgir i la perspectiva adoptada sobre el tema.

Serà, per tant, necessari reconèixer les llacunes del treball i l'existència d'enfocaments contraposats o alternatius. I és, també, el moment de presentar les possibles línies de continuïtat de la recerca i, especialment, si la seva orientació és aplicada, les implicacions pràctiques dels resultats i possibles recomanacions a entitats o administracions.

Lectura complementària

Podeu ampliar informació sobre la manera de presentar els resultats, entre altres, a: C. White i altres. (2014). Writing up qualitative research. A: J. Ritchie, J. Lewis, C. McNaughton Nicholls i R. Ormston (ed.), *Qualitative Research Practice. A guide for social science students and researchers* (pàg. 367-400). Londres: Sage.

La forma de presentació pot ser variable i dependrà, igual que la resta del text, del format d'aquest i de l'estil personal de l'investigador. En qualsevol cas, ha de ser un apartat breu, precís i concret.

3.1.10. Bibliografia

En aquest apartat s'ha de recollir una llista completa i formalment ben construïda de les fonts, de diversos tipus, que s'han utilitzat al llarg de tot el procés investigador.

Aquesta llista, quan és completa, pertinent i de qualitat, serveix per a mostrar la bibliografia que els investigadors han estat capaços de revisar i analitzar, de manera que constitueix un suport per a les hipòtesis, interpretacions i conclusions presentades. També permet al lector tenir una referència de les fonts utilitzades, de manera que pugui consultar-les per a corroborar els resultats o ampliar els continguts. I, també molt important, serveix per a complir el deure ètic de reconèixer l'autoria aliena.

És imprescindible recollir tota la bibliografia utilitzada, tant si se cita de manera literal en el text com si no i en cap cas s'han de citar fonts que no s'han utilitzat realment: aquests intents d'*engreixar* la llista bibliogràfica no solament no són ètics sinó que sovint resulten ridículs.

Encara que hi ha diversos estils de citació, en l'àmbit sociolaboral el format més utilitzat és el de l'American Psychological Association (APA), que actualment ja té la seva sisena edició.

Plagi

El plagi és un dels errors més greus que pot cometre un investigador.

Plagiar, segons la Reial Acadèmia Espanyola, és «copiar en el substancial obres alienes, donant-les com a pròpies», és a dir, presentar, deliberadament o inconscientment, les paraules o idees d'altres com si fossin pròpies, atribuint-nos una part de la seva obra sense citar-ne la font. Resumir una obra per a fer-la passar com a pròpia o parafrasejar un autor sense citar-lo, també és plagi.

Trobareu informació útil per a evitar el plagi a la següent pàgina de la Universitat Complutense de Madrid: <http://biblioteca.ucm.es/cps/recursos-para-tfg-tfm-evitar-plagio>.

Encara és més completa aquesta pàgina de la Universitat Politècnica de Catalunya: <http://publica.upc.edu/ca/copyright/plagi>.

També pot ser molt útil mirar el vídeo tutorial «El plagio y la honestidad académica», produït per la Biblioteca de la Universitat de Sydney i adaptat i traduït a l'espanyol per la Xarxa de Biblioteques Universitàries (REBUIN) i la comissió TIC de la Conferència de Rectors de les Universitats Espanyoles (CRUE). Disponible a: <http://ci2.es/objetos-de-aprendizaje/tutorial-de-plagio>. És molt senzill i inclou exemples concrets en els quals es presenten dilemes reals entorn del plagi.

Webs recomanats

Atès que es tracta de normes que van canviant al llarg del temps, és important consultar periòdicament l'última versió disponible a: <http://www.apastyle.org/apa-style-help.aspx>.

Hi ha multitud de tutorials que us poden ajudar en aquesta tasca. Un d'especialment útil el trobareu a: <http://www2.uned.es/reop/documentos/Normas%20APA%206ta%20edicion.pdf>.

3.1.11. Annexos

Es tracta d'un apartat que no és obligatori ni, tampoc, factible en tots els formats d'informe (especialment, en els que hi ha una limitació clara en l'extensió del text). No obstant això, és enormement útil per a incloure tota la informació que els investigadors consideren rellevant per a una millor comprensió del treball, però que no escau incloure en els apartats anteriors.

Els annexos d'un informe de recerca poden recollir:

- Guions d'observació o entrevista
- Protocols de grups de discussió
- Qüestionaris
- Mapes, gràfics
- Fragments de transcripcions
- Dades estadístiques rellevants
- Etc.

Sempre, per a cada material que s'inclouï en aquest apartat, cal especificar si és d'elaboració pròpia i, si no ho és, la font de la qual procedeix.

A més, la informació s'ha d'agrupar per temàtica i numerar cada bloc, utilitzant, habitualment, números romans: Annex I, Annex II, Annex III... Si es tracta de fotocòpies de mapes, croquis, dibuixos o esquemes no és necessari paginar-les, però en la resta dels casos, sí.

Ara bé, és important tenir present que s'ha de recollir informació complementària però rellevant i pertinent, i no, com passa sovint, tot allò que l'investigador *no sap on posar* o que no ha tingut temps de treballar adequadament. Per a evitar la temptació de convertir els annexos en una mena de *calaix de sastre* de material en brut, és important vincular cada document a la resta de l'informe, per exemple, assenyalant en el text que alguna informació s'inclourà en els annexos i recomanant al lector la seva revisió.

3.2. L'estil de redacció

Escriure no és fàcil. De fet, per a molts investigadors resulta la fase més complexa del procés de recerca. A la dificultat de resumir la tasca investigadora, de donar forma a les dades i adaptar l'estil i el format al públic al qual va dirigit el text, s'hi afegeix la redacció, una etapa del procés tan important com desatesa en els manuals i les classes sobre mètodes i tècniques de recerca. En paraules de García Jorba (2000):

«La escritura es parte fundamental de la profesión de investigador/a. En torno a ella se combinan técnica y creatividad. Hay personas reticentes a escribir. Nunca encuentran el momento: el papel en blanco genera vértigo. A veces están a la espera de la *inspiración*. Es una estrategia equivocada, ajena a la idea de Picasso de actuar para que cuando venga la inspiración te encuentre trabajando. Se aprende a escribir escribiendo... y sobre todo reescribiendo. La escritura participa activamente del acto creativo» (García Jorba, 2000, pàg. 27, les cursives són seves).

Però aprendre a escriure bé és fonamental per a un investigador. Pujadas (2004) ho defensa així:

«L'escriptura etnogràfica no és un camí de flors i violes. Són molts els qui, després d'un treball de camp més o menys intens i emocionant, amb dosis variables de penalitats i sacrificis, s'han encallat precisament en aquest punt. Acumular muntanyes d'informació, per molt àmplia i valuosa que pugui ser, pot acabar esdevenint una manera com qualsevol altra de perdre el temps si després hom no és capaç de traduir-ho en un informe, en una descripció o en una anàlisi que representi veritablement un augment substantiu del nostre coneixement sobre la realitat estudiada» (Pujadas, 2004, pàg. 191).

Encara que no ens podem detenir en el detall ni tampoc no hi ha fórmules magistrals, sí que es poden donar alguns consells:

a) Començar a escriure des del principi de la recerca

Des del mateix moment en què es comença una recerca, ja en les fases preliminars del disseny, és aconsellable començar a preparar petits esquemes o esbossos de l'informe final, especialment pel que fa al marc teòric, els objectius i preguntes de recerca. A mesura que s'avança, ja es pot anar detallant bona part del procés de decisions quant a la metodologia i ús de les tècniques. Ja cap al final, serà el moment d'anar esbossant els apartats de presentació de resultats i de conclusions. Lògicament res del que escriguem en aquestes fases inicials s'ha de considerar definitiu, però fer-ho així ens ajudarà a anar aclarint idees i, sobretot, a evitar la sensació de vertigen que envaeix qualsevol investigador que s'enfronta al full en blanc.

b) Tenir present el format de cadascun dels productes de la recerca i el públic a qui va dirigit

Com ja hem dit, no s'escriu igual una tesi doctoral que un article científic o un informe tècnic per a una recerca. Tampoc no escrivim igual per a un públic acadèmic especialitzat que per a tècnics de l'Administració o per al públic en general. I no es mostren d'igual manera els fenòmens per escrit que en un documental o en una exposició fotogràfica. Per això, és necessari adaptar el format, l'estil i el vocabulari concrets a cada situació. L'objectiu últim és ser capaçs de comunicar els nostres resultats de manera que siguin compresos i valorats pel públic concret al qual van dirigits. Així, per a posar un exemple, quan redactem un informe tècnic de recerca dirigit a una administració pública que ha finançat o s'ha interessat pel nostre treball amb la finalitat d'implantar certes polítiques, les argumentacions de tipus teòric no han de ser gaire extenses ni especialitzades i el llenguatge ha de ser assequible tant per a responsables polítics com tècnics, que poden tenir formacions molt diverses. També hem de tenir en compte que, en el context actual de la recerca sociolaboral, els des-

tinataris dels nostres treballs poden ser múltiples, amb formació i interessos enormement variats: des de polítics i tècnics (ja esmentats), fins a especialistes diversos (antropòlegs, sociòlegs, psicòlegs, graduats en relacions laborals...) i, és imprescindible recordar-ho, els mateixos subjectes implicats en la recerca, que han de ser capaços de revisar els nostres textos i opinar-ne críticament.

c) Emprar un estil correcte, clar i precís

Per descomptat, hem d'emprar sempre els conceptes i expressions adequades a la temàtica de la nostra recerca, però cal fer-ho de la manera més senzilla possible. Les expressions en argot, els termes per a minories superespecialitzades o les frases interminables i els arguments prolixos no són garantia de qualitat d'una recerca. Més aviat, de l'escassa confiança de l'investigador en la força de les seves dades.

d) Il·lustrar les explicacions amb exemples

Encara que no se n'ha d'abusar, per a no dificultar la lectura ni augmentar massa l'extensió del text, sempre és aconsellable il·lustrar les nostres paraules amb exemples concrets extrets de les dades, per exemple, amb citacions literals procedents de la bibliografia o, també, amb fragments extrets literalment del diari de camp, de transcripcions d'entrevistes, etc.

e) Deixar *reposar* el text

Molts autors recomanen anar escrivint gradualment i, abans de donar per acabada cada part o tema, deixar-la *reposar*, és a dir, escriure, deixar passar uns dies i, després, tornar sobre el text per veure'l amb *nous ulls* que ens permetin matisar-lo, corregir-lo o donar-lo per definitiu.

f) Entendre que, en algun moment, el text cal donar-lo per acabat

És molt habitual, sobretot en els primers escrits, que trobem dificultats per a donar el text per acabat. Sempre es pot posar un exemple més, citar un altre autor, explicar més detalladament un concepte, reflexionar més sobre una troballa... Sí, però, també, en algun moment cal ser conscient que és necessari parar. En cas contrari, i ho diem per experiència pròpia, acabarem caient en el parany de moure de lloc cent vegades la mateixa coma.

g) Demanar revisions del text a persones de confiança

Sol ser molt aconsellable demanar una lectura crítica del nostre text (complet o d'algunes parts) a col·legues, companys del grup de recerca o, fins i tot, com ja hem dit, a informants clau.

h) D'escriure, se n'aprèn escrivint

Ja ho hem dit, escriure no és senzill. Però se n'aprèn i es millora amb la pràctica:

«Siempre llega el momento de rendir cuentas. El investigador/a debe dar razón de su esfuerzo y resultados ante la comunidad académica, antes las agencias de financiación –de haberlas–, ante aquellos a los que uno/a ha estudiado, y ante sí mismo/a. Finalizada la investigación se redacta un informe, que puede adquirir el perfil de una tesis, o de un libro, y se da a conocer. El público sólo tiene acceso a una parte del trabajo realizado. Se trata de una parte mínima, aun cuando significativa. De la misma forma que una historia de vida, por exhaustiva que sea, no puede incluir el conjunto de las vivencias y acontecimientos experimentados por una persona, un informe nunca presenta de forma completa todo lo trabajado y descubierto a lo largo de la investigación. Habrá quien se sienta incómodo por ello. Mal hecho. El carácter inabarcable de todo lo realizado, pensado, recogido, es algo bueno, incluso beneficioso estratégicamente. El material obtenido durante una investigación puede distribuirse para construir escritos diversos: lo que no cabe en un libro –o dos– puede aparecer en artículos, incluso permite construir programas docentes especializados. Pero tal vez lo más sugerente de todo consista en la constatación de que el aprendizaje en el ámbito de la investigación sociocultural es un proceso perenne. Es un aprendizaje que nunca acaba, que se alimenta de sí mismo conforme crece y se ejercita, como tantas cosas en la vida. Se aprende a investigar investigando, como se aprende a escribir escribiendo –y leyendo! Todo final es en realidad un inicio» (García Jorba, 2000, p. 222-223).

Com a últim apunt, a tall de resum de tot el text, recollim aquest quadre de Verd i Lozares (2016, p. 352) adaptat de Seale (2004, pp. 8-9) sobre les característiques que ha de reunir una recerca qualitativa:

Figura 7. Característiques que hauria de presentar una bona recerca qualitativa

<i>Nivel general</i>
1. Sus objetivos deben ser explicados y situados en el contexto (histórico, político, disciplinar) en que surgieron
2. La lógica del diseño de investigación debe ser explicada
3. La persona investigadora debe mostrar una apertura a las cuestiones emergentes
4. La persona investigadora debe tratar de ser transparente y reflexiva en relación con su conducta, su perspectiva teórica y sus valores
5. La investigación debe mostrar una comprensión del contexto
6. La investigación debe presentar los datos o evidencias honestamente
7. La investigación probablemente presentará profundidad, diversidad, sutileza y complejidad
8. Los datos o evidencias deben ser interrogados activa y críticamente
9. Las afirmaciones del estudio deben ir acompañadas de pruebas que las sostengan
10. Algunos (aunque no todos) estudios pueden ser juzgados de acuerdo con su utilidad o relevancia para ciertos grupos de personas y en relación con ciertas relaciones de poder
11. Algunos (aunque no todos) estudios pueden ser juzgados en relación con el grado en que ayudan a la comprensión de significados subjetivos [...]
12. La investigación debe proporcionar nuevos conocimientos
<i>Nivel específico</i>
1. La relación del estudio con el conocimiento existente debe ser explicada
2. Deben entenderse las razones por las cuales se ha realizado una investigación cualitativa y no una cuantitativa
3. Debe presentarse la lógica de muestreo y entenderse sus implicaciones en relación con otras posibles decisiones y problemas para acceder a ciertas fuentes
4. Deben describirse y evaluarse las negociaciones para acceder a las fuentes de información, así como sus implicaciones en relación con las evidencias obtenidas
5. Deben entenderse los aportes de los diferentes métodos utilizados para obtener y registrar las evidencias y justificarse su elección a la luz de estos aportes
6. La lógica de elección de la estrategia analítica utilizada debe quedar clara, así como el potencial de otras estrategias analíticas no escogidas
7. Se debe haber prestado atención a los casos negativos o desviados y a las explicaciones alternativas
8. El análisis de los datos debe tener un carácter comprensivo y no selectivo
9. Debe mostrarse una clara separación entre las evidencias y la interpretación de las evidencias
10. El lenguaje del informe final debe ser accesible y claro para la audiencia a la que se dirige.
11. Las implicaciones de la investigación para áreas amplias de conocimiento y praxis (por ejemplo, la teoría, la política, la práctica) deben ser exploradas y significativas

Fuente: adaptación de Seale, 2004: 8-9.

Bibliografia

- Abril, G. (1994). Análisis semiótico del discurso. A: J. M. Delgado; J. Gutiérrez (ed.), *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en ciencias sociales* (pàg. 427-463). Madrid: Síntesis.
- Bauer, M. W. (2000). Analysing noise and music as social data. A: M. W. Bauer; G. Gaskell (ed.), *Qualitative researching with text, image and sound. A practical handbook* (pàg. 263-281). Londres: Sage.
- Erlanson, D. A.; Harris, E. L.; Skipper, B. L.; i Allen, S. D. (1993). *Doing naturalistic inquiry*. Londres: Sage.
- Flick, U. (2009). *An Introduction to Qualitative Research*. Londres: Sage.
- García Jorba, J. M. (2000). *Diarios de campo*. Madrid: CIS (Cuadernos Metodológicos, 31).
- Glasser, B.; Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory*. Chicago: Aldine.
- Grau, J. (2002). *Antropología audiovisual*. Barcelona: Bellaterra.
- Guasch, O. (2002). *Observación participante*. Madrid: CIS (Cuadernos Metodológicos, 20).
- Hammersley, M. (1992). *What's wrong with Ethnography? Methodological explorations*. Londres: Routledge.
- Krotz, E. (1991). «Viaje, trabajo de campo y conocimiento antropológico». *Alteridades*, 1, 1, 50-57.
- Malinowski, B. (2001 [1922]). *Los argonautas del Pacífico occidental. Comercio y aventura entre los indígenas de la Nueva Guinea melanesia*. Barcelona: Península. [Original en anglès: B. Malinowski (1922). *Argonauts of Western Pacific*. Londres: Routledge and Kegan Paul. N'hi ha diverses edicions en espanyol amb el títol *Los argonautas del Pacífico Occidental*].
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*. Thousand Oaks, Califòrnia: Sage.
- Pujadas, J. J. (coord.). (2004). *Etnografía*. Barcelona: UOC.
- Rubin, H. J.; Rubin, I. (1995). *Qualitative interviewing. The art of hearing data*. Londres: Sage.
- Ruby, J. (1996). Visual Anthropology. A: D. Levinson; M. Ember (ed.), *Encyclopedia of cultural anthropology* (4, pàg. 1345-1351). Nova York: Henry and Holt and Company.
- Sanjek, R. (ed.). (1990). *Fieldnotes: the making of Anthropology*. Ithaca: Cornell University Press.
- San Román, T. (2000). El mundo que compartimos, nuevas alternativas. *Revista de Antropología Social*, 9, 193-197.
- San Román, T. (2006). ¿Acaso es evitable? El impacto de la Antropología en las relaciones e imágenes sociales. *Revista de Antropología Social*, 15, 373-410.
- Schmuckler, M. (2001). What is ecological validity? A dimensional analysis. *Infancy*, 2 (4), 419-436.
- Seale, C. (2004). History of Qualitative Methods. A: C. Seale (ed.), *Researching Society and Culture* (pàg. 99-113). Londres: Sage.
- Serrano, A. (2008). El análisis de materiales visuales en la investigación social: el caso de la publicidad. A: A. J. Gordo; A. Serrano (coord.), *Estrategias y prácticas cualitativas de investigación social* (pàg. 245-286). Madrid: Pearson.
- Serrano, A.; Zurdo, A. (2012). Investigación social con materiales visuales. A: M. Arroyo; I. Sádaba (coord.), *Metodología de la investigación social. Técnicas innovadoras y sus aplicaciones* (pàg. 217-249). Madrid: Síntesis.
- Silver, C.; Lewins, A. (2014). *Using Software in Qualitative Research: A Step-by-Step Guide*. Londres: Sage.
- Silverman, D. (1985). *Quality methodology and sociology: describing the social world*. Aldershot: Gower.

Spencer, L.; Ritchie, J.; Ormstrom, R. i altres (2014). Analysis: principles and processes. A: J. Ritchie; J. Lewis; C. McNaughton Nicholls; R. Ormston (ed.), *Qualitative Research Practice. A guide for social science students and researchers* (pàg. 269-293). Londres: Sage.

Strauss, A. (1987). *Qualitative analysis for social scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.

Strauss, A.; Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research: grounded theory procedures and techniques*. Londres: Sage.

Taylor, S. J.; Bogdan, R. (1987). *Introducción a los métodos cualitativos de investigación*. Barcelona: Paidós.

Valles, M. S. (1997). *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid: Síntesis.

Valles, M. S. (2002). *Entrevistas cualitativas*. Madrid: CIS (Cuadernos Metodológicos, 32).

Valles, M. S. (2015). La teoría fundamentada (*grounded theory*) y el análisis cualitativo asistido por ordenador. A: M. García Ferrando; F. Alvira; L. E. Alonso; M. Escobar (comp.), *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación* (pàg. 617-640). Madrid: Alianza.

Verd, J. M. (2006). La construcción de indicadores biográficos mediante el análisis reticular del discurso. Una aproximación al análisis narrativo-biográfico. *REDES. Revista hispana para el análisis de redes sociales*, 10, 7.

Verd, J. M. i Lozares, C. (2016). *Introducción a la investigación cualitativa. Fases, métodos y técnicas*. Madrid: Síntesis.

Verd, J. M.; Rodríguez-Soler, J. (2012). *Detecció de temes i eixos centrals en la investigació vinculada a la seguretat i salut laboral a Catalunya*. Barcelona: Direcció General de Relacions Laborals i Qualitat en el Treball.

White, C.; Woodfield, K.; Ritchie, J.; Ormston, R. (2014). Writing up qualitative research. A: J. Ritchie; J. Lewis; C. McNaughton Nicholls; R. Ormston (ed.), *Qualitative Research Practice. A guide for social science students and researchers* (pàg. 367-400). Londres: Sage.